JULY, 2018
Volume-2, Issue-4

ISSN 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P.R. SHARMA
Assistant Professor
Shree M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND.

HEMCHANDRACHARYA

INTERNATIONAL

E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN: 2456-558X

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)

Assistant Professor,
Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

CO-Editor

P R SHARMA

(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)

Assistant Professor,
Shree M.B.Patel Science College, Anand, Gujarat, India

PUBLISHED BY

http://www.hemchandracharyaejournal.com/

HEAD QUARTER

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, JULY- 2018, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-558X

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Dr. Rajesh Shrimali

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

JULY :- 2018, VOLUME-2, ISSUE-4

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	HOW TO PREPARE RESEARCH PROPOSAL ON CSR - Dr. Rajeshkumar A. Shrimali	1-5
2.	Identification and Management Of Typical Behaviours Of Children With Attention Deficit Hyperactivity Disorder - Dr. Hareshkumar M.Patel	6-9
3.	'પોળોના પાદરમાં': આદિ લોક જીવન. - કૌશલ પ્રવીણભાઈ સોરઠીયા	10-14
4.	શિર્ષક - પૌરાણિક નવલકથાઓનું વિશ્લેષણ - સથવારા ધર્મેન્દ્ર બી.	15-21
5.	ઈશ ,કેન,કઠ ઉપનીષદની સુક્તિઓ - અરવિંદ તળપદા	22-25

Sr.	Title	Page
6.	ભારતનું વિદેશી દેવું અને વિકાસ -ડૉ. ધવલકુમાર પી દવે.	26-28
7.	ગુજરાતમાં સ્વ સહાય જૂથ અને રોજગાર - હિના એન. દરજી	29-35
8.	Customer Satisfaction in Banking Sector - Dr. Rina C Dave	36-39

1

HOW TO PREPARE RESEARCH PROPOSAL ON CSR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Adhyapak Sahayak
Shri H.S.Shah College of Commerce, Modasa

Introduction:

In the context of this research proposal, the selected research topic is "A study to explore the roles of corporate social responsibility (CSR) in improving the brand image, brand attitude and brand value of the business firms in the global market".

Business Significance of the Research Topic

In today's globalized and competitive commercial environment, corporate social responsibility (CSR) is one of the major, essential and dynamic tools or elements that play a key role in organizational brand management. For case, in the current time, companies or business firms are applying and utilizing a wide range of CSR strategies to develop or maintain a positive brand image in today's competitive business environment. This research study explores the roles, significance and importance of CSR practices and strategies. Moreover, with the effective use of CSR, international organizations are building their brand image and improving organizational reputation at the global level. Additionally, today, multinational companies are using CSR methods or strategies to sustain the environment, people and society. In the same way, CSR strategies are playing fundamental role in increasing the public attention of companies to the well-being of society. Most of the MNCs had focused on CSR strategies or activities to create brand awareness and brand attitude in the global market. In addition to this, in this research secondary data method is used to explore the roles of CSR in enhancing the brand image, brand attitude and brand value in the market. This paper uses the secondary data (literature review) and primary data (questionnaire survey) for discovering the CSR significant for the organizations to maintain their brand in the worldwide market.

Literature Review

Corporate social responsibility (CSR) is described as the core strategies that help the business firms to manage their brand in the market by attracting and retaining the people with the business. In the word of Peloza & Shang (2011), CSR allows MNCs to create good images, develop brand attitude and a good reputation in the competitive market. Therefore, MNC's are focusing on fulfilling their social responsibility to sustain the people, environment, and planet that can enhance its brand image, brand attitude and brand value as well as create a competitive edge in the competitive global market.

In addition, Arendt & Brettel (2010) described that, the CSR activities or polices indicates organizational commitment for the society. The CSR ensures the multinational organizations to take business decision by considering the need of people, prevent, planet and nature or environment that indicated their commitment to society. Moreover, in the current time, today's organizations follow CSR framework that indicates they are preventing the people, planet and nature or environment by the reducing pollution, wastage and minimizing use of natural resources. Hence, CSR is an effective way for the business firms to create brand image, attention and maintaining brand value. In this way, with the help of CSR, companies are enhancing and maintaining the competitive position in the global market.

Furthermore, Chomvilailuk & Butcher (2010) stated that, the CSR policies or strategies are applied and used by today's multinational organizations to solve their branding issues and improve corporate social performance through brand management and brand attitude. On the other hand, it is also

analyzed that, international banks or financial institutions are also managing the brand image through CSR strategies or activities. International financial organizations are facing the external pressures to maintain their corporate social performance at the global level; therefore they have focused on fulfilling the CSR functions effectively. So, the banks are applying CSR methods and ways to manage brand image and improve brand equity in a developing and developed market (Chomvilailuk & Butcher, 2010).

According to Bigné-Alcañiz, Currás-Pérez & Sánchez-García (2009), the CSR activities are carried by the organizations to engage social values and satisfy social needs. The organizations are adopting different kinds of CSR activities or policies (such as customer oriented CSR, the employee oriented CSR, the economically oriented CSR, and the community oriented CSR) to fulfill their responsibilities and commitment for customer, employees, economy and communities. In recent time, the customers consider brand image and brand reputation when they purchase any products and services. Therefore, the organizations had focused on social responsibility to explore the customer attitudes towards the brand. CSR is playing a key role in developing the brand attitudes and brand loyalty that helps the organizations to maintain their competitive position in the competitive and challenging international market.

Today the current trend is that the consumers consider the favorable brand attitudes in making purchasing decision. In this way, consumer prefers to buy the products those have good brand image and reputation in the market. Brand image or value is importantly correlated with corporate reputation and consumer appraisals; therefore the strong brand image is the high customer's appraisal. Moreover, brand attributes are related to the positive images of the company and customer attributes indicates the customer have greater satisfaction with the brand. The CSR has significant impact on the experiential brand image therefore the organizations had focused on environmentally and community oriented CSR practices such as environmental protection practices.

The following are the main research questions that will be explored in this research to achieve the outcome and objectives of this study:

How CSR affects the brand image, brand attitude and brand value of the multinational organizations?

What is the impact of CSR strategies on brand image and brand reputation in the context of the global market?

What is the role of the CSR strategies and practices in improving the attitudes and willingness of the customers?

How CSR play fundamental roles in developing positive brand image and enhancing brand value or reputation?

Research Methodologies and Techniques

Research methodology is the fundamental section of a research that considers specific research techniques and methods that used by researcher to effectively address the research questions. Moreover, according to the research methodology, a researcher selects research design, approach, philosophy and different ways to collecting data to reach the outcome of this research. Additionally, two types of research design such as qualitative and quantitative research design would be used by

the researcher to collect the data and solve the research problem effectively. The researcher would apply qualitative research design to evaluate the human behaviours and analyse the factors that affect particular behaviour of human. Furthermore, the researcher use quantitative research design to analyse current business, social, and market issues by collecting data in huge quantity and analyse the data to reach at conclusion.

In the context of this study, the research will use qualitative research design to evaluate the impact of CSR activities on the people mind and behaviour that help in resolving the research problems. Moreover, by applying qualitative research design, the researcher would be able to collect limited or appropriate data through collecting the view of limited or selected participants by conduct survey with apply sampling technique. Qualitative research design is beneficial to collect limited or appropriate data, so that the researcher would be able to evaluate the CSR effectiveness for the international organizations in the current times.

Research Process Description:

The below picture show the overall process of this research that is divided into five parts including, introduction; literature review; research methodologies; data collection and analysis; and conclusion.

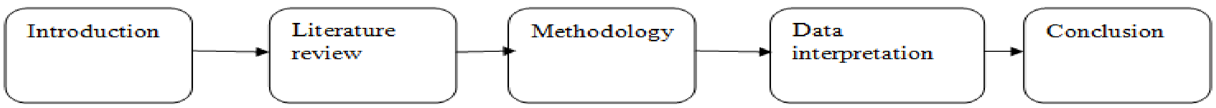

Introduction Chapter: This first chapter describes research background, research objectives, research questions, and research problem. This chapter would be appropriate for the researcher to develop their knowledge on research problem that provided it directions for the next chapters.

Literature Review Chapter: In this second chapter, a literature review would be conducted through collecting the views of different authors regarding the research topic or issues. This chapter is an effective way to collect the secondary data regarding the research problem by collecting the information from the articles, scholars, books, companies' annual reports, companies' official sites and other online sites.

Research Methodology and Techniques: The third chapter describes the research methodology that provides directions to the researcher to achieve the objective of this research by maintaining the reliability and credibility. Research philosophy, research design, research approach, data collection and sampling techniques are the major tools that would be used by the researcher to compete this research.

Data Analysis and Interpretation: In the fourth chapter, the research would analyse the data through the primary and secondary data collection methods. The researcher would use the tables, graphs and charts to present the data analysis finding that would help to interpret the result of data analysis.

Conclusion & Recommendation: On the basis of the all above four chapters, the researcher explains the main outcome or finding of this research problem in this final chapter. This research also recommends some suggestions for the further researchers and for the companies to improve their brand image and reputation through CSR activities. The proper justification of all chapter and overall research process provided the direction of the researchers, so they would able to achieve the outcome of this study with maintain the reliability and validity.

Data Collection & Data Analysis

Selection of the appropriate data collection methods would be essential to maintain the reliability, credulity and validity of the research study. In this research, the researcher uses both types of data collection methods such as primary and secondary data collection techniques to collect the

appropriate information and data that is required to accomplish the objectives of this study. The primary data is the fresh data or information used for the research. The secondary data is the information used many times. The primary data is collected through conducting the questionnaire survey from the customers to collect their views on the importance of CSR of the organizations in the context of enhance brand image, brand attributes and brand reputations. In addition, the secondary data is collected by conducting literature review by including the different author's views on the research topic or subject. In this research, the researcher would interpret or present the primary data in the form of table, graph, and pie chart.

Description of Expected Research Outcomes

This expected outcome of this research is that the multinational organizations are focusing on the CSR for the brand management. Moreover, the organizations had focused on fulfilling their responsibility for people, plant, nature or environment, economy and society that contributed to enhance their brand image, brand attitude and brand value in the market. Moreover, it also conveyed that the organizational CSR activities or practices are playing key role in improving the customer attributes that impacts its willingness to buy products and services.

Ethics Checklist

Ethical consideration is the basic requirement of any research to maintain the credibility, validity and reliability of the research outcome or finding. This ensures that the all valid and authentic secondary data sources are properly citation (in-texting) and references by the researcher to enhance the quality and reliability of this study. The researcher must follow the ethical regulations as well as citation or references guideline of university to maintain the reliability, credibility and validity of this study.

References

Alvesson, M., and Sköldberg, K. Reflexive methodology: New vistas for qualitative research. USA, Sage. 2009.

Arendt, S., and Brettel, M. Understanding the influence of corporate social responsibility on corporate identity, image, and firm performance. Management Decision, vol. 48, no.10, 2010, p. 1469-1492.

Bigné-Alcañiz, E., Currás-Pérez, R., and Sánchez-García, I. Brand credibility in cause-related marketing: the moderating role of consumer values. Journal of Product & Brand Management, vol.18, no. 6, 2009, p. 437-447.

Chomvilailuk, R., and Butcher, K. Enhancing brand preference through corporate social responsibility initiatives in the Thai banking sector. Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics, vol. 22, no. 3, 2010, p. 397-418.

Daymon, C. and Holloway, I. Qualitative Research Methods in Public Relations and Marketing Communications. UK: Taylor & Francis, 2010.

Gale, N. K., Heath, G., Cameron, E., Rashid, S., and Redwood, S. Using the framework method for the analysis of qualitative data in multi-disciplinary health research. BMC medical research methodology, vol.13, no.1, 2013, p. 117.

Gerrish, K. and Lacey, A. The Research Process in Nursing. USA: John Wiley and Sons, 2010.

Johnson, B. & Christensen, L. Educational Research: Quantitative, Qualitative, and Mixed Approaches. (4th ed.). USA: SAGE, 2010.

Kuada, J. Research Methodology: A Project Guide for University Students. USA: Samfundslitteratur, 2012.

Noor, K. B. M. Case study: A strategic research methodology. American journal of applied sciences, vol. 5, no. 11, 2008, p. 1602-1604.

Peloza, J., and Shang, J. How can corporate social responsibility activities create value for stakeholders? A systematic review. Journal of the academy of Marketing Science, vol. 39, no.1, 2011, p. 117-135.

Pickard, A. Research methods in information. USA: Facet publishing, 2012.

Smith, J. A. Qualitative psychology: A practical guide to research methods. USA: Sage, 2015.

Speziale, H. J. S., Streubert, H. J. & Carpenter, D. R. Qualitative Research in Nursing: Advancing the Humanistic Imperative. USA: Lippincott Williams & Wilkins, 2010.

Torelli, C. J., Monga, A. B., and Kaikati, A. M. Doing poorly by doing good: Corporate social responsibility and brand concepts. Journal of Consumer Research, vol.38, no. 5, 2012, p. 948-963.

Torres, A., Bijmolt, T. H., Tribó, J. A., and Verhoef, P. Generating global brand equity through corporate social responsibility to key stakeholders. International Journal of Research in Marketing, vol. 29, no.1, 2012, p.13-24.

Wrycza, S. Research in Systems Analysis and Design: Models and Methods. USA: Springer, 2012.

2

Identification and Management Of Typical Behaviours Of Children With Attention Deficit Hyperactivity Disorder

Dr. Hareshkumar M.Patel

Professor

Shri K.H.Patel M.Ed.Institute, Modasa

Abstract

ADHD is a term used to describe children who display attention and problems symptoms of hyperactivity and impulsivity. The paper discusses the characteristics of children with ADHD and the rating scale to be used by teachers to identify children with ADHD and its behavior implications in different settings. The sample of 34 years. Management programmed based on cognitive strategy training that has to be implemented by teachers and parents have been developed. The effectiveness of remedial programme developed has been studied through case study approach that was used on 8 children. It was found that the management plan is effective in reducing the frequency of behavior in all domains that were selected for remediation. Strategies for physical and psychological modification of the classroom were easy to implement and showed immediate change and this was true even in the home. A combination of cognitive strategies along with token reinforcement and goal setting emerged as the most successful tool in managing behaviours.

School is the life work of children and adolescents. Anything that interferes with mastery and success in school will cause stress for the student and his/ her family. Children who often find difficulty in paying attention to the required tasks are said to have attentional disorders. Attention Deficit hyperactivity disorder (ADHD) is the term used to describe children who display attentional problems and symptoms of hyperactivity and impulsivity. **ADHD** could be one of the reasons for academic and school difficulties. It can also lead to emotional or behavioural problems, difficulty with peer relationships and difficulty within family. Undiagnosed or untreated this disorder will interfere greatly with all aspects of child's/ adolescent's life. ADHD is not a disease but refers to constellation of symptoms which cover both the quantitative and qualitative aspects of behaviour. It is a medical term, through the behaviours it describes are of educational concern In india, the awareness about this disorder is limited. Most of the times **ADHD** is diagnosed by a medical doctor . The most commonly used tool by the doctor is DSM III/IV. DSM criteria have limitation in establishing a firm diagnosis of ADHD. DSM IV relates number of symptoms to the intensity of the disorder. Childeren with ADHD show a wide variety of Behaviours,but not all children will show all behaviours.The purpose of this study was to help the teachers and parents identify children with ADHD and to plan interventions taking into account the special condition that prevails in Indian classrooms and homes.

Major Characteristics of children with ADHD

- Short attention span or poor concentration.
- Impulsive –acts quickly often without thinking.

Other Characteristics

- ❖ Tendency to deny mistakes or blame others.
- ❖ Difficulty in completing tasks.
- ❖ Need for constant attention and reassurance.

Objectives of the study

1. To develop a rating scale to be used by teacher to identify typical behaviours of children with ADHD.

2. To study the behavioural implications of ADHD in different settings. To find out Situation variability in home and school.

3. To develop a management programmed based on cognitive strategy training for children to be implemented by teachers and parents.

4. To study the effectiveness of the management programmed based on cognitive strategies in reducing disruptive behaviour of children with ADHD.

Methodology

The study used case study method.

Criteria for sample selection

Exclusionary Criteria

- ➢ Children showing only attentional deficits and no symptoms of hyperactivity were excluded.
- ➢ Those children showing symptoms of ADHD but not having a medical diagnosis of ADHD were excluded.
- ➢ Children with medical diagnosis and the symptoms of ADHD put on drug therapy were excluded.

Inclusionary Criteria

- ➢ Children showing symptoms of ADHD and diagnosed by a single medical doctor, not put on drugs therapy were included in the sample.

Sample

The sample was drawn from a population of 1920 children in the age range of 5-7 years, Studying in eight private aided English medium schools.After applying the exclusionary criteria the final sample of 34 children was arrived at. Out of these 34 children only eight were selected for the case study.

Research Tools

The following research tools were developed by the investigator for the study:

→ Teachers rating scale (TRS)

→ Parents Rating Scale (PRS)

→ Systematic Observation Schedule

→ Teachers interview schedule

→ Parents interview Schedule.

A total child approach was followed for identification of the sample . This study followed an assessment procedure that included use of rating scales, systematic observation and parents/teachers interviews. Interviews suitable Strategies were developed in consultation

With parents and teachers as per the needs of individual child and the specific environment in which he lived. The strategy management plan was implemented by parents and teachers in sessions ranging from 30 to 45 minutes over a period of two weeks.

Initially the teachers and parents were oriented towards the usage of strategies to develop more positive home/class environment. Monitoring of the change in behaviour during the remediation phase was done through parent/teacher monitoring records. For practically of the monitoring procedure parents were asked to rate behaviour daily and teachers were asked to monitor and record changes on a weekly basis. Systematic observation of the subject's behaviour was done by the researcher to monitor behavioural changes. Exit interviews were conducted with parents and teachers to discuss effectiveness of the various strategies.

Results

The group analysis yielded the following esults. Range of behaviours shown by total group

Attention problems as most intense,whereas the teachers foun hyperactivity of the highest intensity. Both parents and teachers considered emotional variability as of the lowest intensity.

Both attention and impulsivity were rated alike. In the area of hyperactivity teachers rated children higher than parents by 5 percentage points. In the category of school clumsiness parents showed a higher rating (10 points) than teachers. Emotional variability was rated at the same level both by the parents and teachers.

Identified typical behaviours of children with ADHD

REFERENCES

August, G.J. & Garfuikel, B.D. (1989). Behavioural and Cognitive Subtypes of ADHD. Journal of Abnormal Child Psychology, 18, 29-45.

Barkley, R.A. (1990). Attention Deficit Hyperactivity Disorder: A Handbook for Diagnosis and Treatment, New York: Guildford Press.

Copeland, A.P. & Weisbroad, C.S. (1980). Effects of Modeling on Behaviour Related to Hyperactivity. Journal of Educational Psychology. 72, 855-883.

Cunningham, C.E. & Barkley, R.A.(1979). The Interactions of Normal and Hyperactive Children with Their Mothers. Child Development 50, 217-224.

Dykman, R.A. Ackerman, P.T.Clemants, A.D. & Peters, J.E.(19711). Specific Learning Disabilities: An Attentional Deficit Syndrome. In H.R. Myklebust (Ed). Progress in Learning Disabilities. New York: Gruna & Stratton.

Flore, Thomas (1993). Educational Interventions for Students with Attention Deficit Disorders. Exceptional Children, 60(2), 163-173.

Klien, D.F. & Gittleman, Klien R. (1975). Problems in Diagnosing Minimal Brain Dysfunction and the Hyperkinetic Syndrome International Journal of Mental Health. 4,45-60.

Meichenbaum.D.(1977). Cognitive Behaviour Modification. New York: Plenum Press.

3

'પોળોના પાદરમાં': આદિ લોક જીવન.

કૌશલ પ્રવીણભાઈ સોરઠીયા. (શિક્ષક

સરનામુ : ૨૪/ગોકુલધામ બંગ્લોઝ, બેરણાં રોડ, મહાવીર નગર, હિંમતનગર. ૩૮૩૦૦૧.

મો.નં. : ૮૮૬૬૧૧૮૨૨૦

ઇમેલ : KAUSHAL.SORATHIYA500@GMAIL.COM

ડૉ. દિનેશભાઈ બી. પટેલિયાનું વતન સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર તાલુકા મથકનું ખેરોલ ગામ. જેઓ હાલ હિંમતનગર વિનયન પ્રવાહમાં અધ્યાપક તરીકે પ્રશંસનીય કામગીરી આપી રહ્યા છે. તેમનો 'પોળોના પાદરમાં' નિબંધ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સન્માન પ્રાપ્ત કરી ચુક્યો છે.

વિજયનગર તાલુકા મથકમાં આવેલા શારણેશ્વર મહાદેવથી પાંચેક સમચોરસ કિલોમીટરની વનરાજી તે 'પોળો'. આ શબ્દને વિસ્તૃત કરતા લેખક કહે છે તેમ- "પોળો નામકરણ સંદર્ભે મને એકાદ-બે તર્કો સૂઝે છે: પહેલો તો એ કે એ સંસ્કૃત 'પલ્લી' શબ્દ પરથી ઊતરી આવેલા પાલિ, પોળ જેવા તદ્ભવ શબ્દોનો સહોદર હોવો જોઈએ યા પોળોનું જંગલ જ્યાં આવેલ છે, તેના આસપાસના વિસ્તારમાં માટીના લીંપણના ઊખડી ગયેલા પોપડા માટે 'પોળાં આવ્યાં' એવો શબ્દ વપરાય છે અર્થાત અહીં જૂનું, જર્જરિત, ખંડેર જેવા અર્થમાં પોળો શબ્દ વપરાય છે. આ બીજા તર્ક પ્રમાણે કોઈ પ્રાચીન નગર કુદરતી યા માનવસર્જિત આપત્તિથી ધ્વંશ યા વેરાન થયું હોય. સમય જતાં ત્યાં ગાઢ જંગલ ઊગી નીકળ્યું હોય ને એ સ્થળ માટે પોળો એવું નામ પ્રચલિત બની સ્થિર થયું હોય."[૧] આ વિસ્તારમાં બાળપણ વિતાવ્યાનો લેખક પોતાનું સૌભાગ્ય ગણે છે. લેખકને દાદાજી તરફથી મળેલ માહિતી પ્રમાણે 'પોળો'નું મૂળનામ 'ઘોડાદર' અહીં લેખકની દીર્ઘ દ્રષ્ટિનો પરિચય થાય છે. 'પોળો' નામકરણ અને તે અંગેની લોક માન્યતાઓને તેમણે સ્વિકારી છે.

'પોળોના પાદરમાં' પ્રકૃતિ, ઔષધીઓ, રાજકીય ઇતિહાસ, સ્થાનીક માન્યતા-રૂઢીઓ, લોકબોલી, લેખકનો બાલ્યકાળ, પ્રાદેશીક મહત્ત્વ, નિર્મળ લાગણીઓ, અને પુરાતન સ્થાપત્યોનું રસપૂર્વક આલેખન છે. લેખકને તેમના વડીલોપાસેથી માહિતી એકત્રીકરણમાં વિશેષ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. દંતશ્રુતિ જુઓ: "એક વાર મારા બાપુજીએ વિજયનગરથી ટ્રેક્ટર દ્વારા આવતાં લાખેણાંનાં દહેરાં બાજુથી આ ડુંગર બતાવીને તેમણે સાંભળેલી દંતશ્રુતિ રજૂ કરેલી એ મુજબ ડુંગરનો થોડો

ભાગ ખેડેલું ખેતર હોય એવો અને થોડો ભાગ ખેડેલા ખેતરમાં માગો માર્યો હોય તેવો હતો. પથ્થરનું હળ અને માગો ત્યાં હોવાનું જણાવીને ઉમેર્યું કે એ હળથી ભીમ ખેતી કરતો! મારા આશ્ચર્યની કોઈ સીમા ન હતી. એક પછી એક ખૂલતા એના રહસ્યમય સંદર્ભોથી હું ભીંજાતો હતો."[૨] લેખકની ભાષા સજ્જતા વિશેષ આકર્ષણ પેદા કરે છે. 'મારા આશ્ચર્યની કોઈ સીમા ન હતી' અને 'રહસ્યમય સંદર્ભોથી હું ભીંજાતો હતો' વાક્યપ્રયોગ દ્વારા ભાવકના ચિત્ત સુધી તે આશ્ચર્ય અને ભીનાશ પહોચાડ્યાં છે. આદિ લોક જીવન એ પ્રકૃતિમય, લાગણીસભર વ્યક્તિત્વ, સમાજની આગવી વ્યવસ્થા, નિડરતા, સાંકેતિક જીવન શૈલી, દંતશ્રુતિઓ, માન્યતાઓ, લોક કથાઓ અને રૂઢિઓથી ભરપૂર છે.

લેખકને ગ્રામ્ય પરિવેશ સંપૂર્ણ સાંપડ્યો છે. ત્યાંની લોકકથાઓનો રસપાન કરતા રહ્યા છે. આદિ લોક જીવનની આગવી વ્યવસ્થાથી તેઓ પરિચિત છે જુઓ: "છતરીયાંથી પૂર્વ દિશાએ આગળ વધતાં રસ્તા પર જ એક દરગાહ છે. તેની સામેની બાજુ હરણાવ વહે છે. ધારીને જોઈએ તો તેની મધ્યમાં ઈંટોના ચણતરના પ્રાચીન અવશેષો છે, જે પોળો નગરીનું બીજું પ્રવેશદ્વાર મનાય છે. અહીંથી સોએક મીટર આગળ વધીને રસ્તાની ધાર પર જ આવેલો મોટો પથ્થર મને મારા બાપુજીએ દેખાડેલો. તેના પર જોયું તો બીડી, તમાકુ, ચૂનો અને દિવાસળી હતાં. પડદો ઉપાડતાં મારા બાપુજીએ જણાવેલું કે આ 'ભોંગ પથ્થર' તરીકે ઓળખાય છે. અહીંથી પસાર થતા વટેમાર્ગુઓ આ મૂક્તા જાય અને જેની પાસે બીડી-તમાકુ પૂરી થઈ ગઈ હોય તે અહીંથી લઈને ખાઈ-પી શકે."[3] લેખક પ્રત્યેક વાત ખૂબ જ ધીરજ અને ઉડાંણથી કરે છે. 'પડદો ઉપાડતાં' જાણે કોઈ રહસ્યનાં દ્વાર ખોલ્યાની અનુભૂતિ કરાવે છે.

આદિવાસી સમાજની મહેમાનગતિ દરમ્યાન અન્ય એક વ્યવસ્થા પ્રણાલી નજરે પડે છે : " 'આવો સાયેબ!' 'એવો મીઠો આવકાર આપી મને બેસાડવા તેમણે બહાર જ ખાટલો ઢાળ્યો. મારા વ્યવસ્થિત કપડાંદિના કારણે 'સાયેબ' એવું સંબોધન કર્યું હશે, એમ હું મનોમન વિચારવા લાગ્યો. ઘરની સન્મુખ હું બેઠો. મારી નજર કંઈક શોધતી હતી. એકાએક ધ્યાને ચડ્યું કે નાના સરખા એક ગાળિયા એ ઘરના દરવાજાને કમાડ ન હતું. પૃચ્છા કરતાં એમણે જણાવ્યું; 'જુઓ સાયેબ, આ બેઠું એ કૂતરું જ અમારા ઘરનું રખેવાળ, એ જ કમાડ ને એ જ તાળું.' "[૪] લેખકે લોકબોલીને તેમના

સંવાદ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરી છે. 'સાહેબ' નહી પણ 'સાયેબ' શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. 'પૃચ્છા' શબ્દ પણ ધ્યાનાકર્ષક લાગે છે. તેમજ પ્રત્યેક સંવાદ ક્રમશ: બનેલી ઘટનાને વ્યક્ત કરે છે.

આ સમાજની શૈલી સાંકેતિક રહેલી છે. જેમાં અશાબ્દિક સંકેતો જેવાકે વિવિધ ઢોલ, ખાટલો, થાળી અને કિકિયારી- વિવિધ અવાજનો સમાવેશ થાય છે. એક પ્રસંગ જુઓ: "એટલામાં થોડાક દૂરના ઘરે ઢોલ રણક્યો. એ વારી ઢોલ વાગ્યો હતો. જોતજોતામાં તો ચારે બાજુથી આવતા વડીલો ઘર આગળના આંબા નીચે જામતા ગયા. કકુભાઈ પણ સાંભળતાંની સાથે ઉકાળો પીવો છોડીને દોડ્યા. થોડી વાર પછી હું એમને અનુસર્યો. જાણવા મળ્યું કે કોઈ અજાણ્યા બે પુરુષો બળદની શોધમાં એ ઘરે પહોંચેલા અને ઘરની ગોળ ફરતે કરેલી વાંસની વાડની પાસે ઊભો મૂકેલો ખાટલો ઢાળીને તેઓ બેઠા. બસ ખાટલો ઢાળીને બેઠા એ જ આખી ઘટનાનો પાયો. રસની વાત તો એ હતી કે એ બેઠા એ ખાટલો ઘરની પુત્રવધૂને સૂવા માટેનો હતો. જેને એક છેડે પાંગથ બાજુ એ સ્ત્રીના સાડલાનું ચીંથરું પણ ઓળખરૂપે બાંધેલું હતું. જે મેં પણ જોયું. એ ખાટલા પર એના પતિ સિવાય કોઈનેય બેસવાની છૂટ નહીં. ભૂલેચૂકે કોઈ પુરુષ બેસી જાય તો એ પુરુષ એ સ્ત્રીના ખાટલે ગયો મનાય અર્થાત એ સ્રી સાથે શારીરિક સંબંધો બાંધી ચૂક્યો છે એમ માનવામાં આવે! ભેગી થયેલી પંચે ગુનાની સજારૂપ નક્કી કરેલી રકમ ભરપાઈ કરીને એ પુરુષો મુક્ત થયેલા."[૫] લેખક પ્રત્યેક ઘટનાનાં સાક્ષીરૂપ છે. તથ્યો સુધી પહોચી તેનો મર્મ વાચક સુધી પ્રગટ કર્યો છે.

વિજયનગર વિસ્તારમાં વસ્તી 'કાથોડી' જાતિની ઓળખ આપતા લેખક કહે છે: " મારા બાપુજીએ 'કાથોડી' જાતિની એક રસપ્રદ વાત જણાવેલી. ખેરના વૃક્ષમાંથી કાથો પાડવાના ધંધાર્થે વિજયનગર હમીરસિંહજી દરબાર એમને થોડાંક વર્ષો પૂર્વે ક્યાંકથી લાવેલા. કાથાના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલી આ જાતિ 'કાથોડી' તરીકે ઓળખાવા લાગી."[૬] જે તે જાતિની ઓળખ તેના કર્મ પર આધારિત હોય છે. આ જાતિ મહેનત-મજૂરી અર્થે સ્થળાંતર કરતી હોય છે. અરણ્ય જાતિની માન્યતાઓ વિશિષ્ટ છે. જાણે શાક્ષાત આદિમાનવ!! આવો જ એક પ્રસંગ જુઓ: " અમારો વાર્તાલાપ ચાલુ જ હતો, ત્યાં અચાનક મારી નજર છેક નીચે ખેતરાઉ પટમાં બે શિકારી કૂતરાઓ સાથે દોડતા ત્રણેક જણ પર પડી. ખાખી ચડ્ડી અને મેલાંઘેલાં ફાટેલાં બટન વિનાનાં બુશર્ટ પહેરેલાં એ જણો આંખે ઝળઝળિયાં આવે એવા તડકામાં પણ કાળા વર્ણના કારણે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા

હતા. માતૃકૃપાએ અનાયાસે અમને મળી આવેલા અમારા પેલા માર્ગદર્શક કાકાને મેં આવી પ્રખર ગરમીમાં આ પ્રમાણે એ લોકોના દોડવાનું કારણ પૂછ્યું, તો તેઓ સ્હેજ હસીને ખમચાટ સાથે કહેવા લાગ્યા: 'એ તો થોરીવાદી લોકો છે. પાટલા ઘોની પાછળ પડ્યા છે પકડવા. એમાંના કોઈ પુરુષની સ્રીને સુવાવડ આવી હશે. સુવાવડી સ્રીને પાટલા ઘો ખવડાવવાનો એમનો રિવાજ છે! એ ન ખવડાવે તો પતિ નામર્દ ગણાય એટલું જ નહીં સ્રી રીસાય પણ ખરી! આ નવી કાને પડેલી થોરી સમાજની આગવી રીતિએ મને વિચારતો કરી નાખ્યો. છેક ઊંચાઈએથી સભાનપૂર્વક પછી તો હું એમને જોતો રહ્યો. ઘો બિચારી જીવ બચાવવા ખેતરના પાળામાં આવેલા દરમાં ભરાઈ ગયેલી. પછી તો કૂતરાઓ તેમના બંને પગથી પાળો ત્વરાથી ખરાળવા મંડી પડ્યા. બીજી બાજુ પેલા થોરી જણોએ કોશ જેવા લોખંડના સાધનથી ખોદકામ ચાલું કર્યું. અડધાએક કલાકની જહેમત બાદ તેમણે દરમાંથી ઘો પકડેલી. જે નાના બાળકને ખભા પર તેડ્યું હોય એમ નાખી ઘરભણી ચાલતા થયેલા.''[૭] લેખકે 'ઘો બિચારી' શબ્દો દ્વારા પોતાનો જીવદયા પ્રગટ કર્યો છે. 'પાટલા ઘોની પાછળ પડ્યા છે પકડવા.' વાક્યરચના જે-તે વિસ્તારની બોલીને પ્રગટ કરે છે. અહીં લેખક માત્ર ઘો પકડવાની ઘટના જ નહી પરંતુ, વનવાસીઓનાં પહેરવેશથી માંડીને તેમના વર્તનનું જીણવટભેર વર્ણન કર્યું છે. વનવાસીઓમાં રહેલી માન્યતાઓ કે જો ઘો ન લાવે તો તે પુરુષ નામર્દ કહેવાય! જે તેમના સમાજની પુરુષ પ્રત્યેની શૈર્યતા પ્રગટ કરે છે. અગાઉના બે પ્રસંગો દ્વાર કેટલાક પશુંઓ વનવાસીઓના વફાદાર સિદ્ધ થયા છે.

આદિજાતિમાં અપાર દૈવશ્રદ્ધા, હોળી જેવા ઉત્સવો, બલી પ્રથા, બાધા-માનતા, પગપાળા દર્શનાર્થે જવું, મેઘ માગણી, પુરુષવર્ગ અને સ્રીવર્ગના પડકારો, કાર્યવિભાજન અને મુખ્ય પૂજારિને આગવુ સ્થાન. પ્રકૃતિ વચ્ચે રહેતા અને પ્રકૃતિતત્વોનો ઉપભોગ કરતી પ્રજા તે આદિજાતિ. વનસ્પતિ સૃષ્ટિ, પશું- પક્ષી અને પ્રકૃતિતત્વો તેમના મિત્રો. વિશેષ કહેવુ હોય તો આ જાતિઓ લાગણીસભર વર્તણુક ધરાવતી જણાય છે. ખેતી, પશુપાલન, મુસળી-ગુંદર-મધ-ખેર જેવી વનૌષધિથી સંલગ્ન કાર્યો, લોકગીતો, માસ-મદિરાનું સેવન અને પ્રકૃતિપૂજક નજરે પડે છે. તેમની કેટલીક દંતશ્રુતિઓ અતિશ્યોક્તિ સભર જણાય છે તેમ છતાં, સમાજ સ્વિકૃત છે. લેખકે આદિજાતિને 'પોળોના પાદરમાં' તટસ્થતાથી મૂલવી છે. જેને કારણે જ તેમના ગમા-અણગમા, માન્યતાઓ અને વર્તનને સરળતાથી આત્મસાત કરી શક્યા છીએ.

સંદર્ભ સૂચી :

૧. 'પોળોના પાદરમાં': દિનેશભાઈ બી. પટેલિયા, પૃ. ૧

૨. એજન, પૃ. ૩

૩. એજન, પૃ. ૪

૪. એજન, પૃ. ૯

૫. એજન, પૃ. ૯

૬. એજન, પૃ. ૨૬

૭. એજન, પૃ. ૩૩

4

શિર્ષક - પૌરાણિક નવલકથાઓનું વિશ્લેષણ

સથવારા ધર્મેન્દ્ર બી.
M.A.,B.Ed., M.Phil,
Ph.d ચાલુ

પ્રાચીન ભારતીય આર્ય પ્રજાના જીવન, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પુરુષાર્થો અને ઈતિહગાસની વિગતોથી ભરેલા વેદોને જગતનું સૌથી જુનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય ગણવામાં આવે છે. વેદોને માટે "The oldest Literary monument of the world" એમ પણ કહેવાયું છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ - ના મંત્ર દર્શનકાળ, આર્યોનું ભારતમાં આગમન અને વિસ્તારનો સમય, દેવતાપરક વૈદિક, સૃષ્ટિ, અતિ પ્રાચીનતમ સમયનાં પાત્રો અને ઘટનાઓ આજની નવલકથાના વિષયવસ્તુનું આલેખન પામે ત્યારે "History of Ancent Indian Literature" માં 'ઋગ્વેદ' નો સમય (The age of the Rigveda) વિષે કાલ્પનિક વિચાર રજૂ કરતાં મેક્સમ્યૂલર ગૌતમ બુદ્ધના (ઈ.સ.પૂ. ૫00) સમય સુધીમાં વૈદિક સાહિત્યની રચના થઈ ગઈ હતી, તેવું મંતવ્ય આપેલ છે. મેકડોેનલ નામના વેદના અભ્યાસીએ ઋગ્વેદનો રચનાકાળ ઈ.સ.પૂ. ૧૩00 પ્રતિપાદિત કર્યો, ડૉ. આર.જી. ભાંડારકર જેવા અગ્રગણ્ય ભારતીય વિદ્વાનશ્રીએ, ઈ.સ.પૂર્વે ૮000 થી ૭000 માં ઋગ્વેદના પ્રાચીનતમ સૂકતો રચાયાં હશે, એવીં અનુમાન રજૂ કરેલ છે. આ સુદીર્ઘકાળ પહેલાની સૃષ્ટિમાં જીવતા પાત્રો વિશે કલ્પના પણ રોમાંચિત કરે એવી છે. આ વેદોક્ત અને વેદકાલીન કથા પુરાણગ્રંથોમાં સુગ્રથિત અને સુસંગત રીતે જાણે નવેસરથી ભારતીય નવલકથાકારોએ રજૂ કરેલા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની નવલકથાઓ જૂજ છે, જેમાં કનૈયાલાલ મા. મુનશી રચિત 'લોપામુદ્રા', 'લોમહર્ષિણી' અને 'ભગવાન પરશુરામ' તેમજ શ્રીપિનાકિન્ દવે કૃત 'વિશ્વજિત' અને ' અધિપુરુષ'એ નવલકથાઓ ભગવાન પરશુરામ અને એમના જીવનકાળ આસપાસ રચાયેલી છે. શ્રી ર. વ. દેસાઈ કૃત 'શચી પૌલોમી' મંત્રો દ્વારા સૌથી વધારે સ્તુતિ પામેલા દેવ ઈન્દ્ર અને વૃત્રાસુર વચ્ચેના યુદ્ધ સમયની દેવતા - આર્ય - અસુર સંગ્રામ વચ્ચે શચી ઈન્દ્રાણી વિશેની કલ્પનાસભર નવલકથા છે. આ કથાઓ પુરાણોમાંથી વિક્સી - વિસ્તરી છે. વિશ્વમાં નોંધાયેલા ઈતિહાસ કાળપૂર્વની ઘટનાઓ એ સમયના પાત્રો, એ પ્રજાના પ્રશ્નો, તત્કાલ વાતાવરણ, એ પ્રજાની સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો, એમની ભાષા નિરૂપવા કલ્પનાને અવકાશ રહે તેમ એવું નિરૂપણ પ્રતીતિકારક્તાની

રીતે પડકારરૂપ પણ બને. અતિરંજિત તત્વોનો પ્રવેશ, અતિમાનવીય પાત્રો ને પ્રસંગો આલેખવાની લાલચ સર્જક જતી ન કરે તો કૃતિ નવલકથાની કળાને આંબી ન શકે અને Romance જેવું સ્વરૂપ બની રહે. ગુજરાતી પૌરાણિક નવલકથાઓમાં ઉક્ત નવલકથાઓ વિવેચન દ્વારા પણ પૌરાણિક કથા જ લેખાઈ છે, અને ચર્ચાઈ પણ છે એ દ્રષ્ટિએ એને ધ્યાનાર્હ ગણી છે. જેમાંથી મુનશીની મહાગાથા સમી 'લોપામુદ્રા', 'લોમહર્ષિણી' જેવી નવલકથાઓનું અહીં વિક્ષ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

૧. લોપામુદ્રા

ઋગ્વેદના પ્રસંગો અને મહાપુરુષોની આસપાસ કાલ્પનિક કથા રચવાનો સંકલ્પ મુનશીનો છે. આર્યોની યશગાથા સમી વૈદિક - પૌરાણિક સંસ્કૃતિને આલેખતી, એક મહાનાટકરૂપ મહાત્વાકાંક્ષી કૃતિ રચવાનું તેમનું સ્પપ્ન હતું. ૧૯૨૧-૨૨ માં મહાભારત અને પુરાણોની પ્રેરણાથી પૌરાણિક વિષયો પર નાટક લખવાનો પ્રારંભ મુનશીએ કર્યો. તેમનાં પૌરાણિક નાટકો અને નવલકથાઓ આ મહાગાથાના વિવિધ પ્રકરણો સમા છે. પ્રાચીન વેદ - પુરાણકાલીન આર્ય સંસ્કૃતિનું ગૌરવગાન આ નાટકો અને નવલકથામાં કાલ્પનિક રૂપ-રંગ સાથે ઋગ્વેદિક પૌરાણિક આર્યજીવનને તાદ્રશ કરે છે. ઈતિહાસના ઉષઃકાલનો તરવરાટ અને પ્ર-તાપ મુનશીની સબળ કલમે શબ્દબધ્ધ થયો છે. ૧૯૨૨ માં 'પુરંદરપરાજય', ૧૯૨૩ માં 'અવિભક્ત આત્મા', ૧૯૨૪ માં 'તર્પણ' ને ૧૯૨૯ માં 'પુત્રસમોવડી' એ નાટક સ્વરૂપે આપ્યાં અને ૧૯૩૨ માં આ મહાનાટક ઉપોદઘાતરૂપે 'વિશ્વરથ' નવલકથા આપી. અને ત્યારબાદ 'શંબરકન્યા', 'દેવે દીધેલી' ને 'વિશ્વામિત્ર' એમ ત્રણ નાટકો મળીને ચારેયને 'લોપામુદ્રા' ના ભાગ ૧-૨-૩-૪ તરીકે પ્રગટ કર્યા છે. પહેલો ખંડ (વિશ્વરથ) નાટક સ્વરૂપ તરીકે સારી રીતે નહીં જાય એમ લાગવાથી એને નવલકથારૂપે મુનશીએ આપ્યો છે. જેમાં ઋગ્વેદકાળના માનવ ઈતિહાસના ઉષાકાળમાં આર્યસંસ્કૃતિનું પ્રારંભિક દર્શન છે. ઋગ્વેદમાં સમાયેલા મુનિ વશિષ્ટ અને વિશ્વામિત્રના મંત્રો જે કાળમાં બોલાયેલા જેને ખરો ઋગ્વેદ કાળ કહેવાય - તે સમયની કથા 'લોમહર્ષિણી' માં વણાઈ છે અને ઋગ્વૈદિક જીવનની સમાપ્તિ અને બ્રાહ્મણકાળના જીવનની શરૂઆતના સંક્રાન્તિકાળના સમયને 'ભગવાન પરશુરામ' નવલકથામાં આપી જામદગ્નેય પરશુરામનું જવલંત ભવ્ય પ્રતિભા ધરાવતું ચરિત્રાલેખન કરી આર્યાવર્ત મહાકથાના મહાનાયક રૂપે

વેદ, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ વગેરેનો આધાર લઈ મુનશીએ પોતાની સબળ સર્જનાત્મકશક્તિથી આપી છે.

'લોપામુદ્રા' નો પહેલો ખંડ 'વિશ્વરથ' નવલકથા રૂપે છે. જેમાં ઋગ્વેદની મુખ્ય ઋચાઓના દ્રષ્ટા મહર્ષિ વિશ્વમિત્રના જીવનના પૂર્વરંગમાં વિશ્વરથ તરીકેનું જીવન, જન્મ, વિદ્યાભ્યાસ, અપહરણ અને શમ્બરકન્યા ઉગ્રાનો પ્રેમ સુધીની કથા આલેખાઈ છે. લોપામુદ્રામાં 'વિશ્વરથ' થી 'વિશ્વામિત્ર ઋષિ' સુધીની કથા છે, જેનો પહેલો પડાવ 'વિશ્વરથ' નવલકથારૂપ હોય, તેથી અહીં આ એક ખંડની ચર્ચા છે.

ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં પૌરાણિક કથાનકોનો 'વિશ્વરથ' માં પ્રથમ પ્રયોગ છે. આર્યો અને અનાર્યોના પરસ્પર સંબંધનો પ્રશ્ન એ વૈદિકાળનો ખૂબ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. આર્યો જ્યારે સપ્ત સિંધુના પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે એ પ્રદેશમાં અનાર્યો વસતા હતા. આર્યોના આવવાથી આ બન્ને જાતિ વચ્ચેના સંઘર્ષો શરૂ થયાં અને અનાર્યો પાછા હટતા ગયાં. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ અનાર્યો સાથેના આ ઝઘડાઓ તીવ્ર બનતા ગયા. આ નવલકથા જે સમયની લખાઈ છે તે સમયે હજુ આર્ય - અનાર્ય સંસ્કૃતિના મિલન - ખાસ કરીને અનાર્યોને આર્ય સંસ્કૃતિ તરફ વાળવાનો પ્રત્ય અગત્સ્ય ઋષિ અને ઋષિ વિશ્વામિત્રએ કરેલો. આ નવલકથા ખંડમાં વિશ્વામિત્રનો જન્મ, બાળપણ, વિદ્યાભ્યાસ, અને શમ્બર દ્વારા અપહરણ તેમજ શમ્બર પુત્રી ઉગ્રાનો પ્રેમ નિરૂપિત થયો છે. આર્યો ભારતમાં સપ્તસિંધુ, સરસ્વતી, દ્રષદવતી, શતદ્રુ, પરુષ્ણી, અસિકતની અને વિતસ્તા એ નદીઓવાળા સિંધુ પ્રદેશમાં જ રહેતાં હતા. એ શરૂઆતનું વૈદિક આર્ય જીવન અને વેદની ઋચાઓમાં અનાર્યો વિશે પણ ઉલ્લેખો છે. એ અનાર્ય જીવન અને બન્ને વચ્ચેના સંઘર્ષો અને એ વચ્ચે ભવિષ્યના્ વિશ્વામિત્ર ઋષિ જે આ સંસ્કૃતિના સમન્વય સાધક બનવાના છે. એમના બાલ્ય અને યુવાકાળની થોડી ક્ષણો આ નવલકથા ખંડમાં આવે છે. મહદંશે જમદગ્નિ અને વિશ્વામિત્રના બાળપણના ચિત્રો અપાયા છે. વિશ્વરથનું પાત્ર કેન્દ્રવર્તી બની રહ્યું છે. વૈદિકકાળને અનુરૂપ પરિવેશ, પાત્રો અને ભાષાશૈલીથી તત્કાલીન વાતાવરણ નીપજાવવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. આ નવલકથામાં બન્ને - આર્ય અને અનાર્ય સંસ્કૃતિને એક સાથે તાદશ્ય કરી છે. આર્યોની રાજ્યવ્યવસ્થા, , અર્થવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા, આશ્રમ વ્યવસ્થા, સંયમિતજીવન, આચાર -

વિચાર, રહેણી - કરણી, પહેરવેશ અને સામે અનાર્યોની વિચિત્ર સંસ્કૃતિ, ગઢની વ્યવસ્થા, યુદ્ધની પદ્ધતિ, અંધશ્રદ્ધા, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરે કાલ્પનિક રીતે વધુ આલેખાયું છે.

'લોપામુદ્રા' વિશે લખતા ધીરેન્દ્ર મહેતા આ ખંડ વિશે કહે છે કે -

"સમગ્ર વસ્તુયોજનાને લક્ષમાં લઈએ તો, આ ખંડ ભૂમિકારૂપ જ લાગશે. એનો હેતુ એક પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપીને વસ્તુસંદર્ભ સ્પષ્ટ કરવાનો છે. એને માટે મોકળાશ સ્થળ અને સમયમાં મુક્ત ગતિ માટે જરૂરી એવા અવકાશ જોઈએ. નાટ્યસ્વરૂપની એકાગ્રતા અને સંકુલતા એવી અનુકૂળતા ને આપે. આથી નિરૂપ્ય પરિસ્થિતિમાં કેટલાંક નાટ્યાત્મક તત્ત્વોની ગુંજાશ હોવાં છતાં લેખકે અહીં નવલકથાનું ફલક પસંદ કર્યું જણાય છે. " ૧

અહીં નાટક સ્વરૂપમાં અનુકૂળતા ન આવતા નવલકથા સ્વરૂપ લીધું છે અને તે પણ એક ખંડ પૂરતું તેથી તેની નવલકથા રૂપે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાનો અભિગમ રાખ્યો નથી.

૨. લોમહર્ષિણી

'લોપામુદ્રા' માં વિશ્વામિત્રના જન્મથી લઈ વિશ્વરથથી ઋષિ વિશ્વામિત્ર સુધીની કથા અને જમદગ્નિના બાળપણના ચિત્રો છે. મહર્ષિ વસિષ્ટ અને મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર જેવા ઋગ્વેદના મંત્રદષ્ટાઓનો સૂર્ય મધ્યાહ્નને હતો એ સમયને 'લોમહર્ષિણી' માં વણી લેવાયો છે. અથર્વણ ભાર્ગવ ઋચીકનું સરસ્વતી તીરે આગમન, ગાધીરાજની પુત્રી સત્યવતી સાથે વિવાહ અને જમદગ્નિના ગુજરાતમાં આગમનનો ઈતિહાસ મુનશીએ છોડી દીધો છે. જામદગ્નેય પરશુરામનું બાલચરિત્ર અને રામ તથા લોમાની કૌમાર્ય અવસ્થા સુધીની કથા 'લોમહર્ષિણી' માં આવે છે. પરશુરામનું બાળપણ પુરાણોમાં કોઈ ઠેકાણે નથી આપ્યું. તેમના યુવાવસ્થામાં યુદ્ધો સહસ્ત્રાર્જુન કાર્તીવીર્ય સાથેનું ભીષણ યુદ્ધ તેમજ પ્રૌઢવયમાં મહેન્દ્રાચલ પરના તાપસજીવનના ઉલ્લેખો રામાયણ મહાભારત અને પુરાણોમાં આવે છે. પરંતુ બાલ્યવયનું જે આલેખન 'લોમહર્ષિણી' માં સર્જક કરે તે તત્કાલીન પાર્શ્વભૂ પર અને તત્કાલીન પાત્રોની વચ્ચે સર્જક કલ્પનાએ જ થયેલું છે. પરશુરામના ચરિત્રથી શ્રીમુનશી અતિપ્રભાવિત છે. તેમના માનસપટ પર અંકાયેલ પ્રતિભાવંત રામ જામદગ્નેયની છાપ

'લોમહર્ષિણી' નવલકથા રૂપે આવે છે. આ નવલકથા 'ભગવાન પરશુરામ' નવલકથાના પૂર્વાર્ધ રૂપ છે.

'લોપામુદ્રા' ના અંતથી આ નવલકથા આગળ વધે છે. નવલકથામાં દસ્યુઓના રાજા શમ્બરને હરાવીને તૃત્સુઓ રાજા દિવોદાસ અતિથિગ્વ આર્યાવર્તમાં પોતાની આણ વર્તાવે છે. એ ઘટનાથી નવલકથાની શરૂઆત થાય છે. વિશ્વામિત્ર દિવોદાસના પુરોહિત પદે છે. દિવોદાસનો પુત્ર સુદાસ જે દિવોદાસના મૃત્યુ પછી રાજા બને છે, મહર્ષિ વસિષ્ઠને પુરોહિત પદે સ્થાપવા ઈચ્છે છે. નવલકથાનો આ તંતુ 'દશરાજ્ઞ' જેવા મહાયુદ્ધ તરફ આગળ વધે છે.

ભરતોના મહારાજ સુદાસે વિશ્વામિત્ર જે ગુરુ હતા તેમને બદલે વસિષ્ઠને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા. તેનું વેર વાળવા વિશ્વામિત્રે આર્ય - અનાર્ય રાજાઓનું સંગઠન કર્યું અને સુદાસ સામે યુદ્ધ કર્યું, આમ આર્ય - અનાર્ય સમન્વયની શરૂઆત વિશ્વામિત્રે કરી હતી. પરંતુ રાજા સુદાસે રાવીને કિનારે એ મહાન સંઘને પરાજિત કર્યુંકર્યું અને ભરતો આર્યોવર્તના આગેવાન થયા એ વસિષ્ઠે પ્રેરેલા સુદાસ અને વિશ્વામિત્રએ પ્રેરેલા દસ રાજાઓનું યુદ્ધ જેને ઋગ્વેદમાં 'દાસરાજ્ઞ' યુદ્ધ કહે છે. આ યુદ્ધની પટભૂમિ ઉપર અને પરશુરામ લોમાના બાલ્યવયથી કૌમાર્યવય સુધીની ઘટના કલ્પનાની પાંખે આ નવલકથાનું ઋત ઘડાય છે.

આર્ય અને અનાર્ય વિશેની બે વિચારધારા - શુદ્ધ આર્યત્વનો આગ્રહ અને આર્ય - અનાર્ય મિલનની આ વિચારધારાઓ - જે પરસ્પર તીવ્ર વિરોધ ધરાવે છે. તે દાશરાજ્ઞ યુદ્ધના પાયાનું બીજ છે. સર્જક એના પાયા પર દસ્યુ રાજા ભેદ અને શચિયસીના સંબંધની કથા વણે છે.

ભાહવત પુરાણ મુજબ પરશુરામ અંશાવતાર ગણાય છે. જેને એક મત રૂપે નવલકથામાં પરશુરામના જન્મ સમયથી મૂકે છે. પરશુરામની આસપાસ ત્રણ એવા પાત્રો ગોઠવ્યા છે. જેનો પરશુરામના ઘડતરમાં પણ મહત્વનો ફાળો છે. એવા એક વૃદ્ધ કવિ ચાયમાન, જે પરશુરામને બાળપણથી વિદ્યા શીખવતા અને બીજું પાત્ર તે રાજા સુદાસની બહેન અને ભગવતી લોપામુદ્રાની શિષ્યા લોમહર્ષિણી અને માતા રેણુકા જે પરશુરામને ઈન્દ્રનો અવતાર ગણે છે તે. 'લોમહર્ષિણી' માં

મુખ્ય ત્રણ ઘટનાપ્રસંગો છે. વસિષ્ઠ - વિશ્વામિત્રનો સિદ્ધાંતવિરોધ જેથી દાસરાજ્ઞ યુદ્ધ આરંભાયેલો, નરમેધ યજ્ઞ અને રામ ભાર્ગવ લોમાની કથા.

આર્ય - અનાર્યના આ વૈચારિક સંઘર્ષો વચ્ચે શુનઃશેપનું પાત્ર અતિસુંદર રીતે ઉપસ્યું છે. પતિત જીવનની વેદના, નિર્ધનતાનો દંશ, વિદ્યાની અણછીપી તૃષા, તિમિરમય જીવનની નિષ્ફળતા, તરછોડાયેલું જીવન - અપાર વેદનાઓ સહન કરી રહેલ શુનઃશેપ નવલકથાનું અતિ-કરુણ પાત્ર છે. વિશ્વામિત્ર - ઉગ્રા - શમ્બર કન્યાનો આ પુત્ર પતિત જીવન જીવતા અજીગર્ત અંગીરા પાસે ઉછેર્યો છે. તે ગાયો મેળવવાના લોભમાં શુનઃશપને પણિઓને વેંચી નાખે છે. જ્યાં રામ ભાર્ગવનો સ્પર્શ એનો માનસ પલટો કરે છે. અને ઋષિજીવનની કલ્પનાઓથી તરબોળ આ પતિત જીવનમાંથી છૂટલા રાજા હરિશ્ચંદ્રએ આરંભેલા નરમેધ યજ્ઞનો નરબલિ બને છે. જેના મુખ્યહોતા જ વિશ્વામિત્ર છે. અંતે શુનઃશેપનું મંત્રદર્શન એને આ અપાર વેદનાભર્યા જીવનમાંથી મુક્ત કરી મંત્ર જીવનની, ઋષિજીવનની શુભ શરૂઆત કરાવે છે.

રામનો જન્મ શસ્ત્રવિદ્યા, વૃદ્ધ કવિ ચાયમાનની શોધમાં જંગલમાં ભૂલા પડવું, શુનઃશેપ સાથેનું મિલન, બાલ્યવસ્થાની નીડરતા, પ્રભુત્વ અને અન્યને પ્રભાવિત કરવાના ગુણો ઉપસાવી સર્જક માનસે પરશુરામના પુરાકથાના પ્રસંગોને આધારે કાલ્પનિક જીવન આલેખ્યું છે. લોમા વિશ્વામિત્ર ઋષિ વિરુદ્ધના પોતાના ભાઈ સુદાસના ષડ્યંત્ર વિશે જણાવવા હરિશ્ચંદ્રના રાજ્યમાં જ્યાં નરમેધ યજ્ઞમાં વિશ્વામિત્ર, રોહિણી, ભગવતી લોપામુદ્રા, મુનિ જમદગ્િ - રેણુકા ગયાં છે, ત્યાં રામને લઈને જાય છે. લોમાનું લગ્ન અનુપદેશના રાજા અર્જુન સાથે સુદાસે નક્કી કરેલું છે. અર્જુન દ્વારા રામલોમાનું અપહરણ અને તૃત્સુગ્રામ તરફ તેનું પ્રયાણ એ ઘટનાઓથી રામ ભાર્ગવનું વ્યક્તિત્વ અને રામ-લોમાના જીનનું એકત્વ સધાય છે. નવલકથાના અંતમાં લોમાન હૃદયમાં રામ પ્રત્યે નવાકુંરીત પ્રણયભાવનાનું આલેખન કરી સર્જક લોમાના મનોભાવોને નિરૂપિત કરે છે. આ નવલકથાની વસ્તુસંકલનમાં શિથિલતા રહેવા પામી છે. કોઈ ઘટનાને પૂર્ણરૂપ અપાયું નથી. શુનઃશેપની કથા પૂર્ણ રીતે આલેખાઈ છે. એ સિવાયની ઘટનાઓનો ઉપાડ અને અંત પૂરી રીતે ન આલેખાયેલા હોવાથી વિસંગતના રહેવા પામેલી અનુભવાય છે. જે વિશે નોંધતા પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ લખે છે.

"લોમહર્ષિણી" ઋગ્વેદકાળની કથા છે. તેમાં દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ અને સહસ્ત્રાર્જુન સંહારની કથા, શુનઃશેપની કથા કહેવાઈ છે. કૃતિમાં પરશુરામ અને લોમાના કૌમારકાળની કથા કેન્દ્રમાં છે. કથાની વસ્તુસંકલના શિથિલ છે અને વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, શુનઃશેપ તથા રામ લોમા જેવાં પ્રમુખ પાત્રોમાં કેટલીક અસંગતિઓ રહી જવા પામી છે. " (૨)

શ્રી મુનશીએ એક સાથે ઘણીબધી ઘટનાઓને સાંકળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેના કારણે કથાનો દોર - તેના તાણાવાળા મેળવવામાં નવલકથાનું વસ્તુ કથળી ગયું છે. પૌરાણિક ઘટનાઓમાં જ્યારે કલ્પનાને કામે લગાડવાનું થાય ત્યારે તમામ પરિસ્થિતિની સંકલના સર્જક માટે પડકાર રૂપ બને છે. લેખક શુધ્ધ પૌરાણિક કથા આલેખે ત્યારે આવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવાની શક્યતા ઓછી રહે, પરંતુ જ્યારે એને માત્ર આધાર રૂપ લઈને એક અલગ - કથાનેકથાને નવ્યરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન ક્યારેક આવી અસંગતિઓ ઉભી કરે છે. જે સર્જક માટે પડકાર રૂપ બને છે.

સંદર્ભ સૂચિ -

૧. ધીરેન્દ્ર મહેતા, ગુજરાતી નવલકથા - કેટલાંક પુન - મૂલ્યાંકનો, જૂન - ૨૦૦૦, પૃ. ૯

૨. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, સમીજ્ઞાસેતુ, ૧૯૯૦, પૃ. ૧૨

5

ઈશ ,કેન,કઠ ઉપનીષદની સુક્તિઓ

- અરવિંદ તળપદા

ઉપનિषद् એ પ્રાચીન ગણાતાં ૧૧ ઉપનિષદોમાં પહેલા ક્રમે આવે છે. આ ૧૧ ઉપનિષદના નામ નીચે મુજબ છે.

इश, केन,कठ,प्रश्न ,मुण्डक ,माण्डुक्य,तैत्तिरीय ,एतरेय छान्दोग्य,बृहदारण्यक ,श्वेताश्वतर: તદુપરાંત कौषितकी,जाबाल,महानारायण मैत्रायणि જેવા ઉપનિષદો પણ પ્રાચીન મનાય છે. આજે તો ૨૫૦ જેટલા ઉપનિષદો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તેમાંના મોટા ભાગના ઉપનીષદો કોઈને કોઈ સંપ્રદાયના વિચારોથી પ્રભાવિત છે.

ઉપનિષદોમાં મુખ્યત્વે જીવાત્મા,જગત અને પરમાત્મા વચ્ચેના આંતરસબંધો વિશેની વિચારણા થયેલી છે તથા તે ત્રણેના સ્વરૂપો વિશે પણ ચર્ચા થયેલી છે.

ઉપનિષદો એ શબ્દ નજીક બેસવું એ ધાતુમાંથી બનેલો છે.પ્રાચી યુગમાં ગુરૂ અને શિષ્ય નજીકમાં બેસતા અને વિશ્વની ગુઢ અને ગહન બાબતોની ચર્ચા કરતા .ગુરૂ અને શિષ્યની નાનકડી મંડળી એકબીજાની નજીક બેસીને જ્ઞાનમય ચર્ચા કરતાં. તેથી નાનકડી મંડળી જ ઉપનિષદ કહેવાઈ. પછી તો તેઓએ ચર્ચા વિચારણા કરીને જે કઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તે ઉપનિષદ કહેવાયું.

આ ઉપનિષદોમાં એવી જાતનું જ્ઞાન આલેખવામાં આવતું જેના ધ્વારા માણસ આ સંસારના બંધનો કાપીને પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લીન બની જાય આવી વિદ્યા એ જ ઉપનિષદ કહેવાય છે.

ઉપનિષદોનો અર્થ રહસ્ય પણ થાય છે.રહસ્યમય અને ગુઢજ્ઞાન,ગુરુ આશ્રમના બંધા વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન આપતા નહિ પણ બધા શિષ્યોમાંથી કોઈ કોઈ લાયક શિષ્યને પસંદ કરીને તેને પોતાની નજીક બેસાડીને આ રહસ્યમય વિદ્યા આપતા જેનાથી તે સંસાર સાગર તરી જઈને મુક્તિ પામતો.

ઉપનિષદનો અર્થ સમજાવતાં શંકરાચાર્ય કહે છે કે उप+नि+सद् માં उप અને नि એ બંને ઉપસર્ગો છે. જ્યારે सद् એ ધાતુ છે. सद् धातु ના ત્રણ અર્થ થાય છે.

1.विशरण 2. गति 3.अवसादन

વિશરણ:- વિનાશ,જે વિદ્યાને લીધે સંસારના બીજરૂપ અવિદ્યાનો નાશ થાય છે.

ગતિ:- પ્રપ્તું કરવું, જે વિદ્યાથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અવસાદન :- શીથીલ કરવું,જે વિદ્યાથી માણસ જન્મ,મૃત્યુ,વૃધ્ધાવસ્થા વગેરેનાં બંધનો ઢીલા કરી નાખે છે.તે માટે સંસારના બંધનો શિથિલ કરીને, અવિદ્યાનો નાશ કરીને, જે વિદ્યા માણસને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવે તે વિદ્યા ઉપનિષદ.આમ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્માવિદ્યા કે બ્રહ્મજ્ઞાન આપેલું છે.

1. तेन त्यक्तेन भुग्जिथा :

ઈશ,ઉપનિષદમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે જગત આખરે તો પરમાત્મામાં લય પામે છે.જગત ઉત્પન્ન કરનાર,પાલન, પોષણ કરનાર અને લય કરનાર છે એમ વેદાંતમાં કહ્યું છે. આવી શક્તિ કોઈપણ જીવાત્મામાં હોતી નથી. જો જગત અને જગતના પદાર્થો આખરે નાશવંત હોય તો તેમાં મોહ મમતા રાખીને દુઃખી થવાનો અર્થ નથી.જે વસ્તુ મિથ્યા છે. તેની પાછળ મથ્યા કરવાનો કોઈ અર્થ નથી, માટે આપણી કે બીજાની ધન મિથ્યા છે. તેની પાચલ મથ્યા કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. માટે આપની કે બીજાની ધન

દોલતમાં માયા કે મોહ રાખવાનો કોઈ અર્થ નથી. ગમે તેટલી ધન દોલત ભેગી કર્યા પછી, છેવટે તો બધું અહીં છોડીને જવું પડે છે. માટે ઈશ્વરે જે કઈ આપ્યું છે, તેમાં સંતોષ પામીને આનાદ્પુર્વક તેને ભોગવવું જોઈએ. વધારે પડતી ઈચ્છા રાખવી ન જોઈએ. કારણ કે " સંતોષી નર સદા સુખી" ઈશ્વર ઉપર શ્રધ્ધા અને વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે તેણે આપણને જે કઈ આપ્યું છે. તે બરાબર છે, માટે તેને ત્યાગીને ભોગવવાની વાત પ્રસ્તુત સુક્તીમાં કરી છે.

2. कुर्वन्नेह कर्माणि विजिविषेत शतं समा

માણસે કર્મો કરતા કરતા સો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા રાખવી જોઈએ.માણસે પોતાના જીવનને કદી નિષ્ક્રિય થવા દેવી ન જોઈએ. વયોવૃદ્ધ થયા પછી કે નિવૃત્તિ પછી પણ કંઈક ને કંઈક સમાજોપયોગી કે ધર્મોપયોગી કર્યો કરતા રહેવું જોઈએ અને સો વર્ષ સુધી જીવવાની વાત અહીં કરી છે. વેદકાળમાં પણ સો વર્ષની ઉંમર સુધી જીવન આદર્શરૂપ ગણાતું. ઘણા લોકો એવું કહે છે કે અમે ઘરડા થયા બહુ વર્ષો કામ કરી હવે અમારે કોઈ કામ કરવાની જરૂર નથી. પણ આવી નિષ્ક્રિય વૃત્તિનો અહીં સ્પસ્ટ વિરોધ કરેલો છે.નિષ્ક્રિય થવાથી તન અને મનની તંદુરસ્તી ક્યાંક જોખમાય છે. "અઆલાસ એ બધા પાપોનું ,મૂળ છે.""નવરો બેઠો નખ્ખોદ વાળે" માટે નિષ્ક્રિયતા શાપરૂપ છે.

3. हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं

"સુવર્ણના પત્રથી સત્યનું મુખ ઢંકાયેલું છે." સુવર્ણમય પત્ર એ માણસની ધન લાલસા આકર્ષક અને મોહક લાગતાં સંસારના વિષયોને દર્શાવે છે. ઈશ્વરરૂપી પરમતત્વના દર્શનમાં આ લાલસાઓ અને વિષયો બાધક બને છે. આ કામનાઓ અને વિષયો બાધક બને છે. આ કામનાઓ અને વિષયો માયા અથવા અવિદ્યારૂપ છે.આ કામનાઓ અને વિષયો એવા લોભામણા હોય છે કે જીવ તેમાં ફસાઈ જાય છે અને રનું ધ્યાન સત્ય તરફથી હતી જાય છે. સાંસારિક કામનાઓ અને વિષયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો જ સત્ય કે ઈશ્વર તરફ માણસનું ધ્યાન જઈ શકે.

ધન દોલતનો ઉપયોગ કરીને લોકો સાચી વાતને ઢાંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. તેનાથી સાચી વાત ખોટી બની જાય છે અને ખોટી વાત સાચી બની જાય છે. માનવીનું મન આ સંસારિક વિષયોમાં અટવાયેલું રહે છે.

4. विधया विन्दते अमृतम्

"વિદ્યાથી અમૃત પ્રાપ્ત કરે છે" પ્રસ્તુત સુક્તીમાં ઋષિ બ્રહ્માંનુંભુતીનું સ્વરૂપ અને તેનું ફળ કથાન દર્શાવ્યું છે.બ્રહ્મ પ્રતીતિ અધ્વૈત સ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે. જ્યાં ચરાચર સર્વે એકમય,બ્રહ્મમય,અનુભવાય છે. આવો સાધક અંતે અમૃત્તત્વ પામે છે.

શાસ્ત્ર કે ગુરૂ વચનોથી થતો બોધઅમૃત પ્રાપ્ત કરાવી શકે નહિ. તે માટે અડધીકારી જરૂર બનાવી શકે. અમૃત પ્રાપ્તિ તો સાધક વિદ્યાથી જ મેળવી શકે. સાધકે કરેલી અમૃત પ્રાપ્તિની સાધના પણ ઈશ્વરકૃપા વિના સફળ થતી નથી. આત્માની કૃપા થાય તો જ સાધનામાં સાફલ્યબળ આવે છે.

5.भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीरा: प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति

"ધીર પુરુષો ભૂત માત્રમાં તેનું સમરણ કરીને આ જગતમાંથી વિદાય થઇ અમર બને છે."

આ જન્મમાં આત્મપ્રાપ્તિ એ જ કલ્યાણ છે, તેવું આ મંત્રમાં ઋષીએ દર્શાવ્યું છે.માનવ જન્મ સિવાયના જ્ઞાન કર્મ કે ભક્તિ શક્ય નથી. આ માર્ગો સિવાય મુક્તિ નથી. આ જન્મમાં બ્રહ્મ તત્વને જાણીએ તો જ જન્મ સાર્થક છે, નહીતર નિરર્થક. પછી ફરી પાછા જન્મ ચક્રમાં ફર્યા જ કરવાનું. આપણા પ્રાચીન ભક્તોએ કહ્યું છે કે "આત્માને ઓળખ્યા વિનાને લખચોર્યાસી નહિ તો (માટે) રેજી" જો આ સાધક આત્મચિંતન દ્વારા બ્રહ્મચિંતનને પામીને મૃત્યુમાંથી અમરતા મેળવી લે તો બ્રહ્મમય બની જાય છે.

6. तेजस्विना नवाधितमस्तु मा विदिषावहै

“અમારા બંનેનું અધ્યયન તેજસ્વી બને અમે બંને પરસ્પર ક્યારે કોનો દ્વેષ ન કરીએ.”

અહીં ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેનું અધ્યયન તેજસ્વી બને જેને પરિણામે બંનેમાં પરસ્પર દૈવત્વની ભાવના પ્રગટે બંનેમાં સન્માન અને સહાનુભુતિ જાગે તો જ મનુષ્યમાં સાચી માનવતાની જ્યોત જલે.અજ્ઞાન દ્વારા દ્વારા સ્વરક્ષણની અસમર્થતા, ભોજનાદીની ચિંતા,તેજોહીન અવસ્થા અને પરસ્પર ધ્વેષ તેમજ અશાંતિ નિરુત્સાહ જેવા દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે.

અમે ક્યારેય પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ એકબીજામાં દેવત્વની ભાવના રાખીએ. અમારા સંકુચિત અહં ને પરમતત્વના દર્શન કરીને અધ્યાત્મિક એકતાનો અનુભવ કરી સારા વિશ્વમાં સુખશાંતિ અને આનંદ મંગલ કરીએ.

7.मनुष्य वित्तेन न तर्पणीय :

“મનુષ્ય ધન વડે તૃપ્ત થતો નથી.”

અહીં ઉપનિષદકાર આ સૂક્તિ દ્વારા જણાવે છે કે મનુષ્યને બીજા અન્યથી તૃપ્ત કરી શકાય છે. પરંતુ ધન વડે ક્યારેય તૃપ્ત કરી શકાતો નથી. ભર્તુહરિ પણ નીતિ શતકમાં કહે છે કે –“ માનસ પ[આશે જ્યારે કઈ ન હોય ત્યારે એક પ્રસ્થ(ખોબા જેટલા)ડાંગરની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ પ્રાપ્ત થતા તે અહંકારમાં આવી અને દુનિયાને તણખલા જેવી માને છે માટે મનુષ્યને તણખલા વડે તૃપ્ત કરી શકતો નથી.

8. त्वमाप् : सत्यधृतिर्वतासि

તું સત્યમાં દ્રઢ શ્રધ્ધાવાળો છે.

9. जानाम्यहं शेवधिरित्यनिस्य

કર્મરૂપી ભંડાર અનિત્ય છે. એ હુન્જાનું છું.

10. मरान्तं विभुमान्मातं मत्वा धीरो न शोचति

મહાન આત્માને ઓળખીને ધીર પુરૂષ શોક કરતો નથી.

11. उतिष्ट्त जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत

ઉઠો,જાગો અને ઉત્તમ પુરુષો પાસે જઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો.

12.पशच: कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशं

જે અજ્ઞાનીઓ બાહ્ય કામનાઓની પાછળ ફરે ચેતે મૃત્યુની વિસ્તરેલી જાળમાં ફસાય છે.

13.अथ धीरा अमृतत्व विदित्वा ध्रुवमध्रुवेश्विह् न प्रार्थयन्ते

પણ વીર પુરુષો નિત્ય એવા અમૃતતત્વને જાણી લઈને આ દુનિયાના અનિત્ય પદાર્થોમાં આસક્તિ રાખતા નથી.

14 तमात्मस्व येऽनुष्यन्ति धीरास्तेषां सुख शाश्वतं नेतरेषाम

પોતાની અંદર રહેલા તે પરમાત્માને જે જ્ઞાનીઓ ઓળખે છે તેમણે શાશ્વત સુખ મળે છે બીજાઓને નહી.

15.ॐ शान्ति: शान्ति: शान्ति:

શાંતિ શબ્દની ત્રણ વાર આવૃત્તિ ધ્વારા ત્રિવિધતાપ આડી ભૌતિક, આડી દૈવિક અને અધ્યાત્મિક શાંતિ અભિપ્રેત થાય છે. શાંતિમંત્રમાં વૈદિક પરિશીલનની ભાવના સુંદર રીતે અભિપ્રેત થઈ છે.

આમ ઉપનિષદોમાંથી (ઈશ,કેન,કઠ) કેટલીક સુક્તિઓ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.તેને જાણીને જે જીવન વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરે છે તેનું કલ્યાણ થાય છે.

આમ ઉપનિષદોમાં માત્ર એક વ્યક્તિનું નહિ સમસ્ત સમષ્ટિના કલ્યાણ ની ભાવના વ્યક્ત કરાઈ છે.

पादटिप्

1. इशावस्यम् -उपनिषद-मंत्र -1
2. इशावस्यम् -उपनिषद-मंत्र -2
3. इशावस्यम् -उपनिषद-मंत्र -15
4. केन - उपनिषद-द्वितीयखण्ड -मंत्र -4
5. केन - उपनिषद-द्वितीयखण्ड -मंत्र -5
6. केन - उपनिषद-शान्ति पाठ
7. कठ उप.-प्रथम अध्याय -प्रथम वल्ली -मंत्र -27
8. कठ उप.-प्रथम अध्याय -द्वितीयवल्ली -मंत्र -9
9. कठ उप.-प्रथम अध्याय -द्वितीय वल्ली -मंत्र -10
10. कठ उप.-प्रथम अध्याय -द्वितीय वल्ली -मंत्र -22
11. कठ उप.-प्रथम अध्याय -तृतीय वल्ली -मंत्र -14
12. कठ उप.-प्रथम अध्याय द्वितीय अध्याय -प्रथम वल्ली -मंत्र -2
13. कठ उप.-प्रथम अध्याय -प्रथम वल्ली -मंत्र -2
14. कठ उप.-द्वितीय अध्याय -द्वितीय वल्ली -मंत्र -12

6

ભારતનું વિદેશી દેવું અને વિકાસ

ડૉ. ધવલકુમાર પી દવે.
અધ્યાપક સહાયક
શ્રી એચ. એસ. શાહ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, મોડાસા

ભારતનું બાહ્ય દેવું તે દેશનો દેવું છે જે વિદેશી લેણદારોને આપે છે, જે સ્થાનિક ઋણ લેનારાઓને આંતરિક દેવા દ્વારા પૂરક છે. દેવાદારો કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકારો, કોર્પોરેશનો અથવા નાગરિકો હોઈ શકે છે. દેવામાં ખાનગી વ્યાપારી બેંકો, વિદેશી સરકારો અથવા ઇન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ (આઇએમએફ) અને વિશ્વ બેંક જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સંસ્થાઓના નાણાંનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતનું બાહ્ય દેવું ડેટા ત્રિમાસિક ધોરણે પ્રકાશિત થાય છે, એક ત્રિમાસિક ગાળાના અંતર્ગત. કૅલેન્ડર વર્ષના પ્રથમ બે ત્રિમાસિક ગાળાના આંકડા સંકલિત કરીને ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. છેલ્લા બે ક્વાર્ટરના ડેટાને નાણા મંત્રાલય દ્વારા સંકલિત અને પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. ઉપરાંત ભારત સરકાર પણ દેવું પર વાર્ષિક સ્ટેટસ રિપોર્ટ પ્રકાશિત કરે છે જેમાં દેશની બાહ્ય દેવાની સ્થિતિનો વિગતવાર આંકડાકીય વિશ્લેષણ હોય છે. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૨૦૧૭ સુધીમાં, ભારતનો બાહ્ય દેવાનો હિસ્સો ૫૧૩.૪ બિલિયન ડોલર રહેવાની સંભાવના છે, જે એક ત્રિમાસિકથી વધુ ત્રિમાસિક ગાળામાં ૮.૮% હતો.

ભારતના બાહ્ય દેવાની રચના પેટર્ન નીચે જોવા મળે છે. લાંબા ગાળાની ઋણ કે જે એક વર્ષથી વધુ પાકતી મુદતને દયાનમાં લીધેલ છે. જેમાં ભારતના બાહ્ય દેવા પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. તેવા ભારત તેના લાંબા ગાળાના બાહ્ય દેવાને સાત વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરે છે. બાહ્ય દેવું ડિસેમ્બર ૨૦૧૭ના અંતમાં બાહ્ય દેવાના શેરોનું મૂલ્ય નીચે પામાણે છે.

નં.	વિગત	બાહ્ય દેવું (યુએસ $)	ટકાવારી શેર
૧	બહુપક્ષીય	૫૬,૦૨૧ મિલિયન	૧૦.૯ ટકા
૨	દ્વિપક્ષીય	૨૩,૩૭૧ મિલિયન	૪.૬ ટકા
૩	આઇએમએફ લોન	૫,૬૬૬ મિલિયન	૧.૧ ટકા
૪	નિકાસ ક્રેડિટ	૯,૩૯૦ મિલિયન	૧.૮ ટકા
૫	વાણિજ્યિક ઉધાર	૧૯૬,૮૬૧ મિલિયન	૩૮.૩ ટકા
૬	એનઆરઆઈ થાપણો	૧૨૩,૩૧૫ મિલિયન	૨૪.૦ ટકા
૭	રૂા. દેવા	૧,૨૦૫ મિલિયન	૦. ૨ ટકા
૮	લાંબા ગાળાના દેવા	૪૧૫,૮૨૯ મિલિયન	૮૧.૦ ટકા
૯	ટૂંકા ગાળાના દેવા	૯૭,૬૦૯ મિલિયન	૧૯.૦ ટકા
૧૦	**કુલ**	**૫૧૩.૪ મિલિયન**	**૧૦૦ ટકા**

ભારતે ૨૦૧૭માં દેશના કુલ ઘરેલું ઉત્પાદનના ૬૮.૭૦ ટકા જેટલું સરકારી દેવું નોંધાવ્યું હતું. ભારતના જીડીપીમાં સરકારી દેવું ૧૯૯૧ થી ૨૦૧૭ સુધીમાં ૭૩.૨૪ ટકા, ૨૦૦૩માં ૮૪.૨૦ ટકા કે જે બધા સમયની સૌથી ઊંચી સપાટીએ પહોંચ્યું અને ૧૯૯૬માં ૬૬ ટકા રહ્યું હતું જે આજ દિન સુધીનો રેકોર્ડ છે.

31 ડિસેમ્બર, 2015 ના રોજ વિશ્વ બેંક તરફથી ભારતને ધિરાણ ૧૦૪ બિલિયન ડોલર (આઇબીઆરડી-૫૪ બિલિયન ડોલર અને આઇડીએ-૫૦ અબજ ડોલર) હતી. આમાંથી, વિશ્વ બેંકે 37 અબજ ડોલરની ચુકવણી સાથે 73 અબજ ડોલરનું વિતરણ કર્યું હતું. આ ઉપરાંત વિશ્વ બેન્કના ધિરાણ અહેવાલ અનુસાર, ૧૯૪૫ થી ૨૦૧૫ (૨૧ જુલાઈ, ૨૦૧૫ સુધી) ની વચ્ચે, વિશ્વ બેંક

તરફથી ભારતને સૌથી વધુ લોન પ્રાપ્ત કરનાર દેશ હતો જેને ૧૦૨.૧ અબજ ડોલરની લોન મેળવી હતી. છેલ્લાં ૭૦ વર્ષમાં વર્લ્ડ બેંક ગ્રૂપના ભાગરૂપે, આંતરરાષ્ટ્રીય બેંક ફોર રીકંસ્ટ્રક્શન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ (આઇબીઆરડી) એ વિશ્વ બેન્કના બહુપક્ષીય રાહત આપનાર ઇન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ એસોસિએશન (આઇડીએ) દ્વારા ભારતને ૫૨.૨ અબજ ડોલરનું ધિરાણ આપ્યું હતું, જ્યારે તેણે છેલ્લાં બે વર્ષમાં ભારતને ૪૯.૪ અબજ ડોલરનું ધિરાણ આપ્યું છે. વિશ્વ બેંક પરિવહન, પાણી અને સિંચાઈ, આરોગ્ય, શક્તિ અને કૃષિ સંબંધિત ગ્રામીણ અને શહેરી વિકાસ યોજનાઓ માટે ભારતને ભંડોળ ધિરાણ આપે છે.

7

ગુજરાતમાં સ્વ સહાય જૂથ અને રોજગાર

હિના એન. દરજી
જુનિયર કારકુન/ટાઇપીસ્ટ
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વલ્લભ વિદ્યાનગર–૩૮૮૧૨૦

પ્રસ્તાવના

આર્થિક વિકાસ માટે માનવ શક્તિ ઉપરાંત જમીન, મૂડી, પાણી, વિજળી, બજાર જેવા પરિબળોની જરૂર રહેલી છે. ગ્રામિણ વિસ્તારમાં માનવ શક્તિ પૂરતા પ્રમાણમાં છે આ માનવશક્તિની સાથે સાથે બીજા જરૂરી પરિબળો ગ્રામિણ વિસ્તારમાં જ ઉપલબ્ધ બનેતો ગામડાનો વિકાસ ખૂબજ જલ્દી કરી શકાય. આવા વિકાસ માટે જો ગ્રામિણ વિસ્તારમાંજ ગ્રામિણ બેન્ક હોય તો તેનો લાભ ગ્રામિણ વિસ્તારને ખૂબજ આશાનીથી મળી રહે. જેમ ગ્રામિણ વિસ્તારનું પાણી ગ્રામિણ વિસ્તારની ખેતીને ઉજાગર કરે છે તેવીજ રીતેગ્રામિણ વિસ્તારની બચત પણ ગ્રામિણ વિસ્તારના વિકાસનું પરિબળ બની શકે છે અને મહિલા સ્વ સહાય જૂથ આ વિકાસનું અભિન્ન અંગ બની શકે છે.

ગ્રામિણ વિસ્તારમાં ઉદ્યોગો, લઘુ ઉદ્યોગ, ગૃહ ઉદ્યોગો જેવા વ્યવસાયોનાં વિકાસનો અભાવ જોવા મળે છે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ગ્રામિણ કક્ષાએ લોકો પાસે વ્યવસાય કરવા માટેની કોઈ સ્પષ્ટ રૂપરેખા નથી. કોઈ માર્ગદર્શન નથી અને જો સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન હોય તો તે શરૂ કરવા માટે જોઈતી મૂડી નથી. મૂડીના અભાવ થી ગરીબ લોકો વ્યવસાય શરૂ કરી શકતા નથી. આ સમસ્યા દૂર કરવા માટે સ્વ સહાય જૂથની રચના ખૂબજ ઉપયોગી સાબિત થઇ શકે તેમ છે. સ્વ સહાય જૂથ કેટલા પ્રમાણમાં લોકોની જરૂરીયાત પૂરી કરી શકે છે તે એક મોટો પ્રશ્ન સો ટકા કહી શકાય પણ આ જૂથની રચના દ્વારા ગ્રામિણ વિકાસની શરૂઆત થઇ રહી છે તે પણ એક સત્ય છે.

ભારતમાં સ્વ સહાય જૂથનું મોડલ

ભારતમાં કજન(સંલગ્ન નાણાંકીય સંસ્થાઓના ત્રણ વિવિધ મોડેલો ઉભરી આવ્યા છે. જેમ કે બેન્કો પોતે કજન(ની રચના કરે છે અને નાણાં રોકે છે. તથા એનજીઓ અને અન્ય એજન્સીઓ દ્વારા કજન(ની રચના કરવામાં આવે છે અને લઘુ ધિરાણ આપવામાં આવે છે. તદઉપરાંત બેન્કો એનજીઓ અને અન્ય એજન્સીઓ સાથે નાણાં મધ્યસ્થી તરીકે કજન(માં નાણાં રોકે છે.

સ્વ સહાય જૂથની જરૂરીયાત

મહિલાઓ પાસે પોતાની કોઈ મિલ્કત હોતી નથી અને જો હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવા માટે પણ તે સ્વતંત્ર હોતી નથી જેમકે મહિલાઓ પાસે પોતાના દાગીના હોય પરંતુ જો તેને વેચવા હોય તો પતિ કે ઘરનાં વડીલોની મંજૂરી લેવી પડતી હોય છે. મહિલાઓ પોતે કોઈ અભિપ્રાઈ આપી શકતી નથી તેને બાળપણથીજ સમજાવવામાં આવે છે કે તે પુરૂષ પર આધારિત છે અને પોતાનાં કોઈ મંતવ્ય કે માનન્યતા નથી તેને પુરૂષોની આજ્ઞાંકિત રહેવાનું છે. મહિલાઓને શક્તિવિહીન બનાવતા પરિબળો જેવાકે પરંપરાગત સામાજિક માળખુ, જ્ઞાતિ અને વર્ગ આધારિત વ્યવસ્થા, ધાર્મિક ભેદભાવ વગેરે છે. સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેના સમાન વિકાસથી જ સ્વસ્થ સમાજની રચના અને સમાનતા મળે છે. માનવ વિકાસએ લોકોની પસંદગીની પ્રક્રિયા છે. જે સમાજના તમામ વર્ગો માટે છે. આમાંથી સ્ત્રીઓને અલિપ્ત રાખવામાં આવેતો સમાજનો વિકાસ અન્યાયી અને અપ્રમાણસર બની જાય છે. સ્ત્રી અને પુરૂષની

શક્તિ, સર્જનાત્મકતા અને ઉત્પાદન શક્તિમાં વધારો એ આર્થિક વૃદ્ધિનાં અસરકારક માધ્યમો બન્યા છે. આર્થિક વૃદ્ધિ લાભોની સમાન વહેંચણી સાથે સંકળાયેલી છે. સ્ત્રી એ પોતાના જીવન ઘડતર માટે મહત્વનાં અને ચાવીરૂપ નિર્ણયો લઈને એનો અસરકારક અમલ કરવાં જોઈએ.

સ્વ સહાય જૂથ અને લઘુ ધિરાણ

લઘુ ધિરાણ એ ગરીબી અને ખાસ કરીને મહિલાઓ માટેની સમસ્યાઓના સમાધાન માટે વિકાસ ક્ષેત્રે ચાલતો એકમાત્ર વિશાળ કદનો કાર્યક્રમ છે. ભારતમાં સ્વ સહાય જૂથો દ્વારા મોટાપાયે ગરીબ મહિલાઓની સહભાગીતા સાથે દેશ અને વિશ્વભરમાં આ કાર્યક્રમનો વિસ્તાર થઇ રહ્યો છે. ૧૯૨૧માં સિન્ડીકેટ બેન્કે દૈનિક કે અઠવાડિક બચતો દ્વારા સૂક્ષ્મ થાપણો મેળવવા અને સૂક્ષ્મ ધિરાણ મંજૂર કરવા ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યુ હતુ. વિશ્વ લઘુ ધિરાણ પરિષદ ૨ થી ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૭ દરમિયાન વોશિંગટનમાં મળી હતી જેમાં અમેરિકાના પ્રથમ મહિલા હિલેરી રોધામ કિલન્ટને કહ્યુ હતું કે 'લઘુ ધિરાણˆ એ માત્ર વ્યક્તિને આર્થિક તક પૂરી પાડવાની બાબત નથી એ તો સમસ્ત સમાજલક્ષી બાબત છે. એ આપણને સમજાવે છે કે ગરીબીની બહાર કાઢવાની સમસ્ત સમાજ માટે અને જેમાં એ જીવી અને વિકસી શકે તેવા લોકતંત્ર માટે ફળદ્રુપ ભૂમિકા સર્જી શકે છે. કારણકે લોકોને એના ભાવિ માટે શ્રદ્ધા છે. આ પરિષદમાં સૂક્ષ્મ ધિરાણ વિષે ખૂબજ ગંભીર રીતે ચર્ચા વિચારણા કરવામાં આવી હતી અને જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે વિશ્વમાં ૧૦૦ મિલિયન ગરીબ કુટુંબોને ગરીબી દૂર કરવાનાં પગલાં લેવામાં આવશે, જ્યારે અતિ નાના એકમોને ધિરાણ પૂરૂ પાડવામાં આવે તો ગરીબી દૂર કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. ધિરાણ અને સ્વ સહાય જૂથોની મદદથી મહિલાઓ પોતાના આગવા વેપારધંધા શરૂ કરે તેના માટે સમર્થન જરૂરી છે. જેથી કરીને મહિલાઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા હાંસલ થતાં તેમનું સશક્તિકરણ થશે. મહિલાઓને કામ કરવાની તક મળે તે સ્વ સહાય જૂથનો હેતુ છે.

સ્વ સહાય જૂથ અને ધિરાણથી થતા ફાયદા

સ્વ સહાય જૂથના સભ્યો પોતાની નાની–નાની બચતો જમા કરી ભંડોળ એકત્રિત કરે છે. તેમાંથી જરૂરિયાતવાળા સભ્યોને ધિરાણ પુરું પાડવામાં આવે છે. જૂથમાંથી જ સભ્યો ધિરાણ મેળવે તો કેટલાક ફાયદા થાય છે જેમકે,

- દરેક સભ્ય ધિરાણનો લાભ લઈ શકે છે.
- જરૂરિયાતના સમયે ધિરાણ સરળતાથી મળી જાય છે.
- ધિરાણની સામે કોઇ જામીનગીરી આપવાની જરૂર હોતી નથી.
- સાપેક્ષ રીતે ઓછા વ્યાજદરે ધિરાણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

સ્વ સહાય જૂથનું અને નાબાર્ડની ભૂમિકા

રાષ્ટ્રિય કૃષિ અને ગ્રામિણ વિકાસ બેન્ક (નાબાર્ડ) દ્વારા સ્વ સહાય જૂથોને બેન્ક સાથે સાંકળવાનો કાર્યક્રમ ભારત સરકાર દ્વારા સોંપવામાં આવેલ છે. સ્વ સહાય જૂથોએ બિન ઔપચારિક મંડળો છે. જેથી તેને બેન્ક સાથે જોડવા માટે કોઇ નોંધણીની જરૂર નથી. બેન્કોએ જૂથોને આપેલા ધિરાણની સામે ૬.૫% લેખે ૧૦૦% ઓટોમેટિક રિફાઇનાન્સની સગવડ નાબાર્ડ દ્વારા આપવામાં આવે છે

સ્વ સહાય જૂથમાં જોડાવાથી મહિલાઓને થતા ફાયદા

સ્વ સહાય જૂથમાં જોડવાથી ગ્રામીણ મહિલાઓને અનેક રીતે ફાયદા થાય છે. જે ફાયદા નીચે પ્રમાણે છે.

- ગ્રામીણ મહિલાઓ પોતાના ઘરની બહાર પગ મૂકતાં શિખે છે.
- ગ્રામીણ મહિલાઓને બચત કરવા માટે પ્રેરણા મળે છે અને નાની બચતનું મહત્વ સમજે છે.
- ગ્રામીણ મહિલાઓ પ્રથમ બચત અને ત્યારબાદ ધિરાણનું મહત્વ સમજે છે.

મહિલા વિકાસમાં સ્વસહાય જૂથનો ફાળો

મહિલા સશક્કિરણ એકવીસમી સદીનો સૌથી વધારે ચર્ચાતો શબ્દ છે. સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેના સમાન વિકાસથીજ સ્વસ્થ સમાજની રચના અને સમાનતા મળે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં મહિલા સશક્કિરણે એક ખાસ ઝુંબેશનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ગુજરાતનાં ગ્રામીણ વિસ્તારની બહેનો આ ઝુંબેશમાંથી બાકાત રહી નથી. જેના ફળસ્વરૂપે આજે સખી મંડળો, સ્વ સહાય જૂથોની રચના થકી ગ્રામીણ મહિલાઓ પણ સારી એવી આવક મેળવતી થઇ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારની મહિલાઓ ખાસ કરીને પરંપરાગત કૃષિ વ્યવસાય ની સાથે પશુપાલન જેવી પ્રવૃતિઓમાં મહિલાઓની ૯૯% ભાગીદારી જોવા મળે છે.

મહિલાઓ માટે અત્યાર સુધી અનેક કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે પરંતુ જ્યાં સુધી આવી યોજનાઓ અંગે નિર્ણય લોવામાં અને અમલીકરણ કરવામાં મહિલાઓને ભાગીદાર બનાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવા કાર્યક્રમો અને યોજનાઓના કોઇ નક્કર પરિણામ આવતા નથી તેથી કોઇ અર્થ રહેતો નથી. નક્કર પરિણામ લાવવા માટે વૈચારિક જાગૃતિની ખાસ જરૂર છે. સમાજમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની સહ ભાગીદારી અનિવાર્ય છે એનાથી મહિલાઓમાં જાગૃતિ વધે છે. મહિલાઓમાં જાગૃતિકરણ લાવવા માટે તેમને સંગઠિત કરવાની જરૂરિયાત છે.પરંતુ મહિલાઓ અસંગઠિત હોવાના કારણે વિકાસની પ્રક્રિયામાં અને કલ્યાણ યોજનાઓનો લાભ લેવામાં મહદ્ અંશે નિષ્ફળ નીવડી છે. વિકસિત સમાજ વ્યવસ્થા લાવવા માટે મહિલાઓને સંગઠનને મહત્વ આપવુ જોઇએ જેથી મહિલાઓ મુક્ત રીતે વિચારોની આપલે કરી શકે અને ઇચ્છિત પરિણામ લાવી શકે.

સખીમંડળ દ્વારા મહિલાઓને રોજગાર

કુદરતે મહિલાઓને કોઈ પણ કાર્ય ખૂબ જ સહેલાઇથી અને ખૂબ જ ઝડપથી શીખી લેવાની અનોખી આવડત ભેટ આપી છે. વૈદિક સભ્યતાથી જ મહિલાઓ કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં કુશળ છે તે સાબિત કરતી આવી છે. પરંતુ મહિલાઓને તેમની કાર્ય કુશળતા બતાવવાનો રસ્તો કે તક ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં મળતી હતી. જો તક મળે તો ઘરનાં વડીલોનો સાથ સહકાર ના મળે અને જો રસ્તો મળે તો તક ના મળી હોય.

(૧) ભરતકામ

ભરતકામ કે જેને ઘણાલોકો ભરતગુંથણ પણ કહે છે. આ એક કાપડ ઉપર રંગબેરંગી દોરા દ્વારા કરવામાં આવતી ડિઝાઇન છે જે ખૂબ જ આકર્ષક દેખાય છે. ફેશનની દુનિયામાં આવું ભરતકામ હમેંશાથી પ્રચલિત છે અને તેની માંગ ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં રહે છે. મહિલાઓ સખીમંડળ દ્વારા લઘુ ધિરાણ લઈ ને ભરતકામ કરવા માટેનો સામાન લાવે છે અને રોજગારી મેળવે છે. આ કાર્યની વધુ માંગ હોવાના કારણે રોજગારી મળવાની તક પણ વધુ રહે છે.

(૨) રંગાઈ કામ

ભરતકામ ની જેમજ રંગાઈ કામ પણ ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. આ કામ પણ એક કાપડની અંદર રંગબેરંગી ડિઝાઇન રંગ દ્વારા બનાવવામાં આવે છે. જેનાથી સફેદ કાપડ સુંદર ડિઝાઇન ધરવે છે. મહિલાઓ આ કામ માત્ર ૫ થી ૭ દિવસની તાલીમ દ્વારા શીખી શકે છે. આ કાર્યની માંગ પણ વધારે પ્રમાણ માં હોવાથી રોજગારી મળવાની તક પણ વધારે રહે છે.

(૩) વણાટકામ

ભરતકામ અને રંગાઈ કામની જેમ જ વણાટકામ પણ પ્રચલિત છે. પહેલા નાં જમાનમાં હાથ વણાટનાં કપડાં લોકો મોટા પ્રમાણમાં પહેરતાં હતા. આજે પણ ઘણા લોકો હાથ વણાટનાં કપડાં પહેરે છે. હાથ વણાટમાં રેશમનાં દોરા કે સુતરાઉ દોરા એમ બધાજ પ્રકારના દોરનો ઉપયોગ થાય છે અને આ કાપડ ખૂબ જ મુલાયમ બને છે. આમ આ કાર્ય દ્વારા પણ રોજગારી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(૪) સીવણકામ

સીવણકામ એ જ્યારથી માનવ કાપડના વસ્ત્રો પહેરતાં શીખ્યો છે ત્યારથીજ પ્રચલિત છે. આ કાર્ય મહિલાઓ ૨ થી ૩ મહિનાની તાલીમ દ્વારા શીખી શકે છે. સિલાઈ કરવા માટેનું મશીન જૂથમાંથી ધિરાણ લઈને ખરીદી કરી શકે છે તથા સિલાઈ કરવા માટેનો સામાન પણ લઈ શકે છે. આ રોજગાર નાના પાયા પર ઘરેથીજ મેળવી શકાય છે તથા મોટી દુકાનોમાં તૈયાર કપડાં બનાવીને પણ કરી શકાય છે.

(૫) પાપડ અને મઠિયાં

આ મહિલાઓને રોજગારી આપતો સૌથી મોટો ઘરેલુ વ્યવસાય છે. આ કાર્ય ૧૦ થી ૧૨ મહિલાઓ સાથે મળીને લઘુ ધિરાણની મદદ દ્વારા પ્રારંભ કરી શકે છે. નજીકનાં સ્થળે જેવા કે કોઈ દુકાન અથવા ઘરે ઘરે વેચવા જવાથી પણ સારા પ્રમાણમાં રોજગારી મળી રહે છે. પાપડ અને મઠિયાંની માંગ પણ ખૂબ જ વધારે હોવાથી પણ મહિલાઓ સારા પ્રમાણમાં રોજગારી મેળવી શકે છે.

(૬) અથાણું

આ પણ મહિલાઓને રોજગારી આપતો મોટો ઘરેલુ વ્યવસાય છે. આ કાર્ય પણ ૧૦ થી ૧૨ મહિલાઓ સાથે મળીને લઘુ ધિરાણની મદદ દ્વારા ઓછા મૂડી રોકાણ દ્વારા પ્રારંભ કરી શકે છે. વિવિધ પ્રકારનાં કેરી, ચણા, કેરી, છુંદો, ગાજર, કેઇડા, મરચાં, લીંબુ જેવા અનેક અથાણાંની માંગ પણ ખૂબ જ વધારે હોવાથી પણ મહિલાઓ સારા પ્રમાણમાં રોજગારી મેળવી શકે છે.

(૭) કણકી, સાબુદાણા અને બટાકાની બનાવટ

આ પણ મહિલાઓને રોજગારી આપતો મોટો ઘરેલુ વ્યવસાય છે. આ કાર્ય પણ ૧૦ થી ૧૨ મહિલાઓ સાથે મળીને લઘુ ધિરાણની મદદ દ્વારા ઓછા મૂડી રોકાણ દ્વારા પ્રારંભ કરી શકે છે. વિવિધ પ્રકારની કણકીની બનાવટ જેવીકે પાપડી, સેવો, ચકરી, વડી તથા સાબુદાણાની બનાવટ જેવીકે ફરારી સેવો, ચકરી, ચમચા, અને બટાકાની ફરારી વેફરની માંગ પણ ખૂબ જ વધારે હોવાથી પણ મહિલાઓ સારા પ્રમાણમાં રોજગારી મેળવી શકે છે.

(૮) ખાખરા તથા વિવિધ ફરસાણ

આ પણ મહિલાઓને રોજગારી આપતો ઘણો મોટો ઘરેલુ વ્યવસાય છે. આ કાર્ય પણ ૧૦ થી ૧૨ મહિલાઓ સાથે મળીને લઘુ ધિરાણની મદદ દ્વારા પ્રારંભ કરી શકે છે. પાપડ અને અથાણાંની જેમ જ ખાખરા, સેવ, ચવાણું, વેફર, ચણાદાળ, ભાખરવડી, ચકરી, પાણિપુરીની પુરી જેવા વિવિધ

ફરસાણની માંગ પણ ખૂબ જ વધારે હોવાથી મહિલાઓ સારા પ્રમાણમાં રોજગારી મેળવી શકે છે. ઉપરાંત આ કાર્ય માટે વધારે નાણાં રોકવાની જરૂર પડતી નથી કારણકે બનાવેલ માલ વેચાઈ જાય એટલે આ નાણાંનો પણ આ રોજગાર વધારવામાં ઉપયોગ કરી શકાય છે.

(૯) ફળો અને શાકભાજી

ફળો અને શાકભાજીનું આપણાં દૈનિક આહારમાં વિશેષ મહત્વ છે. દરેક ફળો અને શાકભાજી બારે મહિના મળતા નથી હોતાં. એટલે ફળો અને શાકભાજીમાંથી અથાણું, મુરબ્બા કે જામ બનાવીને તેનું રક્ષણ કરી શકાય છે. જેથી બધી જ ઋતુમાં દરેક ફળો અને શાકભાજીનો આહાર કરી શકાય. આ ચીજ વસ્તુઓ ઘર ઉપયોગી હોવાથી સસ્તી પણ પડે છે જેથી આ રોજગારમાં બે ગણો લાભ મેળવી શકાય. શહેરમાં મહિલાઓ તેને નાના સ્તર ઉપર ચાલુ કરી ધીરે ધીરે તેનો વ્યાપ કરીને વધુ લાભ મેળવી શકે છે. ગ્રામીણ મહિલાઓ ફળો અને શાકભાજીની ખેતી કરીને વધુ લાભ મેળવી શકે છે. આમ આ વ્યવસાય આવક ઉર્પાજન માટેનો મહત્વનો સ્ત્રોત બની શકે છે.

(૧૦) મસાલા પીસવાનું તથા પેકિંગનું કાર્ય

આ કાર્ય પણ રોજગારી મેળવવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી કાર્ય છે. પરંતુ તેના માટે વીજળીથી ચાલતા યંત્રની જરૂરિયાત રહે છે જેના દ્વારા મહિલાઓ મસાલાને સાફ કરીને પીસીને પેકિંગ કરી શકે છે. આ રોજગારીમાં મશીનો લાવવા પડતાં હોવાથી નાણાં થોડા વધુ પ્રમાણમાં રોકવા પડે છે પરંતુ જો એક જ ગામના ૪ કે ૫ સખીમંડળ ભેગા મળીને એક સાથે ધિરાણ લઈને સંગઠનની રચના કરીને મશીનની ખરીદી કરે તો એક સાથે ૪ કે ૫ સખીમંડળની મહિલાઓને એક સાથે મોટાપાયે રોજગારી મળે છે. જેનાથી મહિલાઓમાં વધુ સંગઠનની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે.

(૧૧) પશુપાલન અને દૂધ વ્યવસાય

પશુપાલન એ આપણાં દેશનો સૌથી જૂનો અને પ્રચલિત વ્યવસાય છે. વૈદિક સભ્યતામાં દરેકનાં ઘરમાં પશુપાલન કરવામાં આવતું હતું. અત્યારના સમાજમાં બહુ ઓછા ઘરોમાં પશુપાલન જોવા મળે છે. સખીમંડળમાં જોડાયેલી તમામ મહિલાઓ પોતાના ઘરમાં પોતાની રીતે ૧ કે ૨ ગાય કે ભેંસ ને ઉછેરીને આ વ્યવસાય કરી શકે છે. આ વ્યવસાયમાં દૂધનો વ્યવસાય મોટા પાયે સફળ થાય છે ઉપરાંત પશુઓનાં છાણનો પણ ખાતર તરીકે તથા ઈંધણ તરીકે ઉપયોગ થાય છે આમ આ રોજગાર બધી જ રીતે સફળ થાય છે. આમ મહિલા પોતાની રીતે ધિરાણ લે અને પોતાની રીતે રોજગાર મેળવી શકે છે.

(૧૨) મરઘાં ઉછેર તથા મત્સ્ય ઉદ્યોગ

પશુપાલનની જેમ જ આ બન્ને વ્યવસાય પણ ખૂબ જ પ્રચલિત છે. પરંતુ આ વ્યવસાય સભ્ય દરેક મહિલા પોતાની રીતે કરી શકવામાં સક્ષમ નથી. આ વ્યવસાયમાં વધુ માણસ તથા જગ્યા પણ વધુ હોવી આવશ્યક છે. પરંતુ આ વ્યવસાય સખીમંડળની બધીજ સભ્ય મહિલાઓ એક સાથે મળીને કરે તો સફળ થાય અને રોજગારી પણ બધીજ મહિલાઓને મળે છે. ઉપરાંત મસાલા પીસવાના રોજગારની જેમ જો ૪ કે ૫ સખીમંડળની મહિલાઓ સંગઠન બનાવીને કાર્ય કરે તો મોટા પાયે આ વ્યવસાય સફળ થાય છે અને વધુ મહિલાઓને રોજગાર પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૩) રોપા છોડ ઉછેર

રોપા છોડ ઉછેર પણ રોજગારી મોળવવા માટેનો સારો વ્યવસાય છે. જેમાં નાની જગ્યામાં પણ કરી શકાય છે, એટલે કે આ વ્યવસાય એક સખીમંડળની બધીજ મહિલાઓ સાથે મળીને ખૂબ સારી

રીતે કરી શકે છે. આ કાર્યમાં છોડનું ધ્યાન ખૂબ રાખવું પડે છે. સાથે સાથે છોડ માટેનું ખાતર પણ બનાવી ને વેચી શકાય છે. આમ આ વ્યવસાય બે રીતે મહિલાઓને રોજગારી આપી શકે છે.

(૧૪) અગરબત્તી અને મીણબત્તીની બનાવટ

આ વ્યવસાય કોઈ પણ એક સખીમંડળની મહિલાઓ સાથે મળીને કરી શકે છે. આ વ્યવસાય માટે નાણાં વધારે રોકવાની જરૂર રહેતી નથી. કોઈ પણ એક મકાનમાં આ વ્યવસાય શરૂ કરી શકાય છે. અગરબત્તી અને મીણબત્તી એક અઠવાડીયા કે બે અઠવાડિયાની તાલીમ દ્વારા શીખી શકાય છે. આ વ્યવસાય નાના ઉદ્યોગના સ્વરૂપે શરૂ કરીને વધુ રોજગારી મેળવી શકાય છે.

(૧૫) સાબુ તથા ધોવાનો પાવડર

આ વ્યવસાય પણ એક સખીમંડળની મહિલાઓ સાથે મળીને કરી શકે છે. જેમાં વધારે નાણાં રોકવાની જરૂરિયાત રહેતી નથી. સાબુ તથા ધોવાનો પાવડર બનાવવા માટે નો કાચો સામાન પણ સસ્તો મળી રહી છે જેનાથી વસ્તુ બની જાય ત્યારે વેંચાણ કિંમત અને પડતર કિંમતમાં થોડો મોટો ફર્ક રહે છે. જેથી મહિલાઓને વધુ નફો મળી રહે છે.

(૧૬) કલાત્મક મૂર્તિઓ

આજના આધુનિક યુગમા તહેવારોનું મહત્વ વધતું ગયું છે. ગણોશ પૂજન હોય કે દુર્ગા પૂજા, ઉપરાંત ઘરમાં રાખવામાં આવતી નાની મોટી મૂર્તિઓને વધારે મહત્વ અપાય છે. આ નાની મોટી મૂર્તિઓની માંગને અનુસાર મૂર્તિઓ બનાવવાના વ્યવસાયને મહત્વ આપીને ઓછા ખર્ચે મોટી આવક મેળવી શકાય છે. માટીની મૂર્તિઓની સાથે માટીના કલાત્મક વાસણ પણ બનાવી શકાય છે. જેનાથી પણ મોટા પ્રમાણમાં રોજગારી મેળવી શકાય છે.

(૧૭) જાત જાતનાં રમકડાં

રમકડાં એ વૈદિક સભ્યતાથી જોવા મળે છે. સમય પ્રમાણે રમકડાં નાં દેખાવ અને બનાવવા માટે વપરાતા સમાન માં ફેરફાર આવ્યો છે પરંતુ રમકડાંની માંગ હજુ પહેલા જેવી જ છે. રમકડાં માટીના, લાકડાના, સ્ટીલના, લોખંડના, પ્લાસ્ટિકના, કાપડના અને બીજા ઘાણા પ્રકારના બને છે. મહિલાઓ ઘરે રહીને કાપડનાં વિવિધ પ્રકારના ટેડી બનાવી શકે છે. જેની માંગ હંમેશા રહિતી હોય છે. આવા રમકડાં બનાવવા માટે ૬ થી ૭ દિવસની તાલીમ લઈને બનાવી શકાય છે અને રોજગારી મેળવી શકાય છે.

(૧૮) સાજ સજાવટની વસ્તુઓ

આજના આધુનિક યુગમાં ઘરની સાજ સજાવટને બહુ મહત્વ લોકો આપવા લાગ્યા છે. ઘરમાં જાત જાતના તોરણ, શો પીસ, ફૂલદાની જેવા અનેક સાધનો વસાવે છે જેનાથી ઘર સુશોભિત લાગે. આ તમામ વસ્તુઓ બનાવવા માટેનો કાચો માલ નજીવ મૂલ્યથી મળે છે. આ વસ્તુઓ ૫ થી ૮ દિવસની તાલીમથી બનાવતા શીખી જવાય છે. આમ આવી વસ્તુઓ બનાવીને પણ સારો રોજગાર મેળવી શકાય છે.

(૧૯) પગલુછણિયા

ઘરની સાજ સજાવટની જેમજ પગલુછણિયા પણ વિવિધ પ્રકારના જોવા મળે છે. જેમાં મહિલાઓ શણનાં, વેલવેટના, કાપડના, રેસાના પગલુછણિયા બનાવીને રોજગાર મેળવી શકે છે. આ ગૃહ ઉદ્યોગ પણ ઓછા મૂડી રોકાણ અને ૭ થી ૯ દિવસની તાલીમથી બનાવતા શીખી શકાય છે.

ઉપરાંત મહિલા આ કાર્ય એકલા હાથે પણ કરી શકે છે તેથી કોઈ પણ તકલીફ જો પડે તો તે જાતે નિરાકરણ લાવી શકે છે.

(૨૦) પ્રસંગોપાત રોજગાર

પ્રસંગોપાત રોજગારમાં વર્ષ દરમિયાન જે પણ તહેવાર આવતાં હોય તેને અનુકૂળ રોજગાર જેમકે ઉત્તરાયણ વખતે પતંગ બનાવવી, હોળી વખતે રંગો બનાવવા, લગ્નપ્રસંગમા ફુગ્ગા તથા અન્ય સામાન, રક્ષાબંધન વખતે રાખડી બનાવવી, દિવાળી વખતે ફટાકડા બનાવવા વગેરે આવી શકે છે. આ રોજગાર પ્રસંગોપાત હોવાથી અમુક સમય દરમ્યાન રોજગારી મળતી થઈ શકે છે પરંતુ થોડા દિવસની મહેનતનાં પ્રમાણમાં પૂરતી આવક મળી રહે છે તથા સાથે સાથે અન્ય કામ પણ કરી શકાય છે.

આમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણા વ્યવસાય છે જે મહિલાઓને સખીમંડળનાં માધ્યમ દ્વારા રોજગારી પૂરી પાડે છે. આ તમામ વ્યવસાય નાના કે ગૃહ ઉદ્યોગના સ્વરૂપે શરૂઆત કરી શકાય છે. જેનો ધીમે ધીમે વિકાસ થાય અને મહિલાઓ માટે આવક ઉપાર્જનનું સાધન બની શકે છે. અને ઘણી બધી મહિલાઓ પોતાના પગ ઉપર ઉભી થઈ શકે છે. મોટાભાગના વ્યવસાયમાં ઓછી મૂડીની જરૂર પાડે છે. અંદાજિત ૧૦૦૦૦ થી ૫૦૦૦૦ની આસપાસનાં રોકાણની જરૂરિયાત રહેતી હોવાથી મહિલાઓ સખીમંડળ કે બેન્ક દ્વારા લઘુ ધિરાણ મેળવીને સ્વતંત્ર કે જૂથમાં વ્યવસાય કરી શકે છે. ઉપરાંત એક જૂથની મહિલાઓકે ૪ થી ૫ જૂથની મહિલાઓ સાથે મળીને આ વ્યવસાય કરી શકે છે. ઉત્પાદિત વસ્તુઓનું વેંચાણ નાની મોટી દુકાનોમાં કરી શકાય છે ઉપરાંત મહિલાઓ જાતે તેનું માર્કેટિંગ કરીને પણ વેંચાણ કરી શકે છે. આ ઉપરાંત આ વ્યવસાયમાં બનાવેલ વસ્તુઓને વેંચાણ જીલ્લામાં કે તાલુકામાં યોજાતા મોટા મેળામાં પોતાનો આગવો સ્ટોલ ઉભો કરીને પણ વેંચાણ કરી શકે છે.

8

Customer Satisfaction in Banking Sector

Dr. Rina C Dave
Assistant Professor
SEMCOM, V.V.Nagar

Now a day's banking has changed because banking services are no more based on Brick and mortar structure. Due to Continues growth of technology, increasing customer base, evolution of alternate banking channels, has changed the way of banking services, so hence the customer satisfaction. Banking is a customer oriented service industry and customer satisfaction has become the most important aspect of any banking business due to immense competition. Banks are more determined to retain their existing customers by providing quality services leading to Customer satisfaction. The concepts and determinants of customer satisfaction have changed significantly as transition has taken place from traditional to modern banking. This could be witnessed by exploring the literature regarding customer satisfaction in banking industry. This paper is based on extensive literature review and attempts to investigate how the concepts and determinants of customer satisfaction has changed significantly during the transition from traditional to modern banking. The findings of the study will provide an important insight into the past trends of customer satisfaction and will provide a base for the bank managers to devise customer satisfaction strategies in near future.

In this ICT (Information, Communication and Technology) era, the mode of direct pay, online financial services has gained value. Now a day, customers need flexible hours of operation, customization and transparency. Due to increased market competition, customers' defection rates are higher. Thus, research on service quality and satisfaction of customers in banking sector is considered important.

Customer satisfaction is one of the most important factors in business. When it comes to commercial banks, Co-oprative Bank and Private Bank and also Financial Institution customer satisfaction level differentiates one bank from another, thus measuring customer satisfaction is exceedingly important. This is the reason why banks listen to customer requirements and complains. Profitable business cannot exist without satisfied customers, especially in service-oriented industries.

Understanding the antecedents to and outcomes of customer satisfaction is a critical issue for both academics and bank marketers. Research has identified service quality, expectations, disconfirmation, performance, desires, affect and equity as important antecedents of customer satisfaction. The current reports findings from a survey which looked into the impact of service quality dimensions and customer expertise on satisfaction.

Businessmen and low income groups satisfied more with the service quality of the bank, whereas middle income and higher income group not much satisfied with the services provided by the Bank. Customers have highest and lowest satisfaction with regard to responsiveness dimension and reliability dimension respectively. Customers of retail banking sector in Vietnam are satisfied with reliability dimensions, followed by empathy, tangible, assurance and responsiveness. The dimensions with regard to reliability and responsiveness need to be concentrated by Ghana Commercial Bank. The dimensions developed by Parasuraman have a constructive and higher impact on the satisfaction of customers.

The important factors influencing the satisfaction of customers – speedy transactions with accuracy, expertise of employees, maintain secrecy and waiting time of customers to complete the transaction. The responsiveness constructs

influenced the customer service quality more. The customers of the bank dissatisfied with regard to upgrading physical facilities and personal attention. The bank could not fulfill the expectation of customers with regard to the three dimensions namely innovation, benefits and credits and reputation of the bank. However, customers satisfied relating to other nine attributes. Bank safety and guarantees considered to be the important variables which influenced the satisfaction of customers. Direct association with the service quality, satisfaction of customers and corporate image has been reviewed. As a mediator, customer satisfaction affects the various dimension of service quality and as a moderator affects only the empathy and reliability dimensions on customer satisfaction.

Customer Satisfaction Is the Largest Competitive Advantage for Banks

The banking industry is a commoditized space. With everyone offering nearly the same products and services without much room to compete on price, the experience customers have with their banks is what gives one bank a competitive advantage over another. There are two areas where banks can really look to stand out by delivering an incredible customer experience.

Interpersonal Service

In our experience, the relationship between a bank and their customer has the biggest impact on customer satisfaction. People want to be treated as if they matter. They want to form a relationship with their bank, and they want their bank to make an effort to get to know them instead of just pushing a product.

Consistent Omni-Channel Experience

In modern banking, there are many ways for customers to interact with a bank, including online and mobile banking, at an ATM, and over the phone. One of the

biggest things we've seen is that a consistent experience across channels matters to customers. Whether it's transferring information quickly between channels or making sure deposit times are consistent no matter how a deposit is made, these things matter. To provide a great customer experience, banks need to deliver on the expectations their customers have in all channels.

The Result of Great Customer Satisfaction for Banks

Plain and simple, the result is better financial outcomes. Being incredibly involved with customer satisfaction in the banking industry, we've seen firsthand how big of an impact it has for a bank's financial success.

The results are two-fold. First, your current customers are far more likely to open more accounts or use more services if they've had an overall positive experience. A client with just a checking account could add a savings account and use you for their mortgage when they buy a home. Second, satisfied customers are far more likely to recommend you to others. This is especially true in business banking.

...Published by...

Http://www.hemchandracharyaejournal.com/

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

HQ.

AT & POST-CHAVELI, TA-CHANSMA, DIST-PATAN

NORTH GUJARAT, INDIA, ASIA